

Թուրքագիտական եւ
օսմանագիտական
հետազոտություններ

Туркологические и
османистические
исследования

Turkish and Ottoman
Studies

ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
Արևմտագիտության ինստիտուտ

Թուրքագիտական և՛ օսմանագիտական
հետազոտություններ

Ռուբեն Սաֆրաստյանի
ընդհանուր խմբագրությամբ

III

A II
90470

Երևան
2005

Национальная Академия Наук
Республики Армения
Институт востоковедения

**Туркологические и османистические
исследования**

**Под общей редакцией
Рубена Сафрастяна**

III

Ереван
2005

Armenian National Academy of Sciences
Republic of Armenia
Institute of Oriental Studies

**Turkish and Ottoman
Studies**

**Editor
Ruben Safrastyan**

III

Yerevan
2005

ՀՏՆ 93/99

ԳՄՆ 63

Թ. 988

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևմտագիտության ինստիտուտի գիտական խորհուրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ.

պ.գ.թ. Ռուրեն Մաճրաստյան (նախագահ), պ.գ.թ. Սուրեն Բաղդասարյան, պ.գ.դ. Ալբերտ Լաստատյան, պ.գ.դ. Պավել Չոբանյան, Արտակ Շաքադյան (պատասխանատու քարտուղար)

Մեկնաստությամբ Նորիկ Խայիկյանցի (Բրդբի, ԱՄՆ)

Քուրթագիտական և օսմանագիտական հմտագտություններ. - Եր.: «Լուսարաց հրատարակչատուն», 2005-112էջ

«Քուրթագիտական և օսմանագիտական հմտագտություններ» մատնաչափի III հատորում ընդգրկված հոդվածներում լուսարանվում են Օսմանյան կայսրության միջնադարյան ռևոլյուցիայի պատմության, հայկական հարցի, գնդապետագիտության, ինչպես նաև ներկայիս տարածաշրջանային հարաբերությունների հետ առնչվող հարցեր:

Նախատմանվում է հասարակագետների, դիվանագետների, ուսանողների համար: Օգտակար կլինի նաև Քուրթբայի, հայկական հարցի, գնդապետության պատմությամբ և միջազգային հարաբերություններով հետաքրքրվող ընթերցողների լայն շրջանակների համար:

Թ $\frac{0503000000}{0147(01)-2005}$ 2005

ԳՄՆ 63

ISBN 99941-37-42-5

© Հեղինակային խումբ

Բովանդակություն

<i>Պատմություն</i>	6
Արտակ Շարաբյան	
Մարդկային ռեսուրսների կառավարումը մահամղական աշխարհում մինչև օսմանյան պետության կազմավորումը ..	6 ✓
Արտաշես Շահնազարյան	
Իրադրությունն Անդրկովկասում Ջալալ աղ-Դինի արշավանքների նախօրյակին	16
Ռուբեն Մաֆրաստյան	
Նախացնդասպանություն (proto-genocide). տևություն և պատմության խնդիրներ (Օսմանյան կայսրության օրինակով)	26
Рем Казанджян, Смбаг Азнаурян, Диана Григорян	
Некоторые аспекты рассмотрения армянского вопроса на переговорах в Брест-Литовске (1918 г.)	48
<i>Տարածաշրջանային խնդիրներ</i>	73
Nikolay Hovhannisyan	
The NATO-Armenian Relations in the Context of the NATO Enlargement	73
Արամ Հարությունյան	
Ռազմաքաղաքական հսկասարակչության խաթարման գործոնները տարածաշրջանում.....	80
Ruben Safrastyan	
The Genocide Issue as a Factor of Armenia's Foreign Policy	95
<i>Համառոտ տեղեկություններ հնդկականների մասին</i>	95

ԱՐՏԱԿ ԸՆԹԱՐՅԱՆ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ ՄԱՐՍԵ-
ՂԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ՄԻՆՉԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹ-
ՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄԸ

Դեռ Մաքիավելլին, որը Օսմանյան կայսրությունը համարում էր «թագավորի ու իր ծառաների կողմից» կառավարված բյուրոկրատական պետության լավագույն օրինակ՝ ի տարբերություն իր օրերի Ֆրանսիայի, որն ավատատիրական պետություն էր՝ ղեկավարված «թագավորի ու բարոնների կողմից»¹: Եվրոպացի քաղաքական մեկնաբանները հույժ հետաքրքրված են նաև Օսմանյան կայսրության կառուցվածքով, որն այդքան տարբերվում էր իրենց քաղաքական ավանդույթներից: Մաքիավելլին՝ Օսմանյան կայսրության կառուցվածքի մեկնաբանության մեջ չկա ոչ գովաբանում, ոչ քննադատություն. նա պարզապես ցանկություն ունի տարբերակել և համեմատել պետության նրկու տիպ ու ցույց տալ, որ առաջին դեպքում դժվար կլինի գրավել, սակայն ղյուրին՝ պահել գրավածը, իսկ ավատատիրական պետության դեպքում, ընդհակառակը, ղյուրին կլինի գրավել, սակայն դժվար պահել: Համաձայն Մաքիավելլինի՝ հանգուցային տարբերությունը պետության անձնակազմի մեջ է. Օսմանյան կայսրությունում պաշտոնյաները «բոլորը ստրուկներ են ու կախյալ» սուլթանից, իսկ Ֆրանսիայի թագավորը «շրջապատված է թագմաթիվ ազնվականներով»²:

Մի քանի սմրունդ հմտո Օզիմը դն Բուսքմը, որը նրկու անգամ նաև է կատ V-ի ղեկավարը Սուլեյման II Քանունիի (Փասահնդի) արքունիքում³, առաջինն էր, որն անձամբ ուսումնասիրել էր Օսմանյան պետությունը: Նա կատարել է նման տարբերակում, սակայն այլ համատեքստում: Նա տարբերակել է նվրոպացի ղեկավարներին, որոնք կախված են իրենց ազնվականությունից, ու օսմանյան սուլթանին, որը տներն է իր հասա-

րակական կառույցներում աշխատող ստրուկներին: Բուսքնը մեկնաբանել է, թե՛ համակարգում ազնիվ աղյան պակասը թույլ էր տալիս սուլթանին ընտրել իր ստրուկներին ու ասաջ քաշել համաձայն իրենց կարողությունների⁴: ԹՄԵԼԱ առաջին հայացքից մերիտոկրատիա թվացող համակարգը հիացնում էր նվիրաբազի դիտորդներին: Վերածննդի ժամանակակիցները հիանում էին հնքիաբային սցենարով, նրբ հուվիվը տմասկանորեն կարող էր դառնալ վնհաշուք մեծ վնզիր:

Այն, ինչ Օսմանյան կայսրությունում գարմացնում էր նրանց, վաղուց հաստատված համակարգ էր մերձավորարևելյան մահմնդական պետություններում: Այստեղ լայն տարածում ուներ մամլուք նրևույթը, նրբ անտոն ստրուկը կարող էր հասնել դնկավար պաշտոնների:

Մամլուքների* ռազմա-ստրկական ինտիտուտը քացաապնս մահմնդական նրևույթ է: Ամնն դնպրում այն մահմնդական աշխարհից դուրս չունի հիշատակնլու արժանի գուգահնս:

Մամլուքյան նրևույթի հիմնական պատճառը փնտրում են հնեց մահմնդականության քնույթի ու նրա նվաճումների մնջ. մահմնդական կրոնի նպատակն է ողջ աշխարհի մահմնդականացումը՝ գլխավոր միջոց ընդուննլով զմնքի ուժը: Հնտևապնս, այն, ինչ արդնն նվաճվնլ էր մահմնդականների կողմից, անվանվում էր Դար ալ-Իսլամ (իսլամի աշխարհ), իսկ այն, ինչ դնս պնտք է նվաճվնր՝ Դար ալ-Հարք (պատմնրագմի աշխարհ): Մի կողմից իսլամի գոյության վաղ տարիներին նրա լայն տարածումը, մյուս կողմից նվաճողական հիմնական գաղափարին մահմնդականների նվիրումը անմիջապնս ստնդծնցին մի շատ լայն անդուտ գրավյալ տարածքներում կայազորնլու ու հնտագա գործողությունների համար անհրաժմշտ ռազմուժի աճող կարիքի և Արաբական թնրակղզում ստկա քավականին սահմանափակ մարդկային ռնսուրսների միջև:

Անհրաժմշտ ռազմուժի սակավության խնդիրը սուր դարձավ արդնն խալիֆ Օմարի օրոք: Լուծումը քաղկացած էր իրար ամբողջացնող նրկու տարրից: Խալիֆ Օմարը հրամայնց ամննազրապիչ պայմաններով որպնս մահմնդական ռազմուժ հավաքագրնլ պարտված թշնամական միավորներին, ինչպնս նաև մահմնդական նվաճողների մահմնդականացված ու ազատ արձակված նախկին ստրուկներին: Ընդ որում վնրջին-

նմոս հավասար էին համարվում իրենց նախկին տներն ի հետ⁵:

Այս ամենը ցույց է տալիս, թե ինչ ծայրաստիճան կարիքի մեջ էին մահամեղականները Արարական թերակղզուց իրենց տարածման սկզբնական փուլում, քանզի իրենց շարքերը համարում էին ոչ-արար թագմուծով: Նման քաղաքականությունը մատնանշում է նաև այն ուղղությունը, որտեղից իսլամը հետադարձ սկսեց հավաքագրել իր գլխավոր թագմուծը՝ իրանախորասանյան շրջան և դրանից այն կողմ ընկած թուրքական տարածքները⁶:

Փաստորեն, քանի որ մահամեղական պետության ոչ-մահամեղական քնակիչները ունեին զիմիի կարգավիճակ ու չէին կարող ստրկացվել, մամլուքյան համակարգում ստրուկների ավանդական աղթությունը արտաքին աշխարհն էր. թագմազների ներ ոչ-մահամեղական թշնամիներից, ստրուկներ՝ գնված շուկաներից կամ որպես նվերներ ստացված քարիդրացի և կամ վասալ կառավարիչներից⁷:

Մամլուքյան նրկայթի հզորության ու անդնդիատ գարգացման համար անհրաժեշտ էր մեկ պայման. մամլուքների անդնդիատ մատակարարում: Այդ պայմանի իրականացումը հիմնված էր մարդկանց (էլ չենք խոսում ցնդապետների)՝ իրենց ազգակիցներին, ցնդակիցներին վաճառելու պատրաստակամության վրա⁸: Մա էր ողջ համակարգի հիմքը: Ասպատակումներն ու առանցումները այդքան էլ էական գործոն չէին, որքան այս վերոհիշյալ պատրաստակամությունը⁹:

Մի քանի դար հետո Փոքր Ասիայում Ռուսի Մնջուկյանները բախվեցին նման շատ խնդիրների ու միջավայրի գործոնների, որոնք ամբողջ էին նաև մահամեղական Մերձավոր Արևմտյան այլ հիմնական հարստությունների՝ Աքբայանների, Ղազնևիների, մամլուքների և այլոց մոտ: Նրանք կառավարում էին քազմակրոն, քազմալեզու ու քազմազգ զանգվածներ, որոնք հաճախ նույնքան օտար կամ նորեկ էին, ինչպես և իրենք՝ մնջուկները: Այս քազմազան միջավայրն ու խնդիրները որոշակիորեն արտագույնում էին կառավարման համակարգում, որի յուրահատկություններից ամենատակնառուն թերևս կառավարման ու զինվորական կառուցում ստրուկների, ինչպես նաև տարբեր ազգային թագմական խմբերի օգտագործում էր:

Մնջուկյան թագմական կառույցում իրենց ուրույն տեղն ու-

ննին խառնածին մահմեդական խղիչները (*ikhdish / igdiy*), որոնք, սակայն, ունեն զուտ տեղական միլիցիայի գործառնությունը և դուրս էին բանակային կառույցներից: Մելջուկնամննրում խափում է խղիչների հրամանատարների մասին (*Iğdiş bəsi / Emirüdeğödlise*): Վնաաֆի պատմական քառարանում խղիչ է անվանվում նա, ով միայն մի կողմից է թյուրք: Իրնի Մյուսնննայի քառարանում արաբերեն «*այ-մելյուդ*» բառը թարգմանված է խղիչ: Մելյուդ ըստ Աիթնրիի նշանակում է արաբների մեջ ծնված-մեծացած, սակայն ոչ արաբ: Դրանից հետևանում ենք, որ խղիչն էլ նշանակում է ոչ հարյուր տոկոսաբնոց թյուրք¹⁰:

Քլոդ Քայնը ոչ մի հիմք չի տմսնում Մելջուկնամնրի մոտ կիրառվող այս պառակտիկան զուգահեռնելու դեվլիբումի՝ հենո¹¹՝ որպես պարթևականորեն անցկացվող հարկատմասելի: Մակայն, չնայած չի կարելի նույնացնել դեվլիբումն Մելջուկնամնրի համակարգում առկա տարրերի հետ, քայցևայնպես օսմանցիները չեն, որ ծանոթացրել են Փոքր Ասիան ստրկական համակարգի հետ: Այսպես, օրինակ դեռ 1085թ. Անտիոքի գրավման ժամանակ, թյուրքերը մարդկային ռեսուրսների պակասորդ ունեն և ուստի բռնի մահմեդականացրնցին հայ ու հույն մրիտասարդների՝ հնուագայում գործածելով ըստ պահանջի¹²:

Փոքր Ասիայի Մելջուկնամնրի մոտ առավել տարածված էր դուլամների համակարգը: Դուլամները՝ սովորաբար հավաքագրվում էին օտար մշակութային կենտրոնից կամ հեռավոր աշխարհագրական տարածքից մրիտասարդ հասակում, նրք նրանք բերվում էին արքունիք՝ համապատասխան կրթություն ու պատրաստվածություն ստանալու: Արդյունքում դուլամը, որին պատվաստվել էր ոչ հարազատ մշակույթ, դառնում էր տնտեսականորեն ավելի հավատարիմ իր տիրոջը, քան տեղացի մահմեդական հպատակները: Բացի այդ նրանք, շնորհիվ իրենց հոգևոր ու խիստ ուսուցման, դառնում էին ավելի լավ գինվորներ ու կառավարիչներ¹³:

Ղեկավարվող տարածքներում ազգայնականության և ընդհանրապես լնգվական, ազգային ու կրոնական միության քաղաքացայության պայմաններում դուլամական համակարգը հասավ նշանակալի նվաճումների, գոնև մինչև XIII դարը: Այնժամ մոնղոլական փոթորկի առջև այսօրինակ համակարգի վրա հիմնված գրեթե հարստությունները քանդվեցին՝ ինչպես խա-

դաբողթներից պատրաստված տնակներ: Մյուս կողմից ճշմարիտ է, որ դուլամների նվիրվածությունը այլ էր ու որոշ դեպքերում այն հասցեցնում էր հարստությունների անկման և նույնիսկ բերում «ստրկական» հարստությունների վերմլի՝ ինչպես օրինակ Թուլունյանները, Իխչիդյանները, մամլուբները և այլն¹⁴: Թերևս նրկար ժամանակ մահամդական աշխարհի հյուսիս-արևմյան սահմանում քնակվող թուրքմեններն էին համարվում լավագույն դուլամներ՝ մասնավորապես շնորհիվ իրենց թագմաշունչ ունակությունների: Մակայն դուլամների աղքատ էին նաև այլ ազգություններ. հնդիկներ, դայլամիտներ, տաջիկներ, վրացիներ, հայեր, հույներ, թուսներ, լատիններ: Ըստ հաճախ նրանք ծնթ էին բերվում կորասանի, Կովկասի, Փոքր Ասիայի ստրկական շուկաներում, ստացվում որպես նվերներ¹⁵ իշխողին՝ այլ ազնվականներից, գերվում նվաճումների և թագմաշունչների ժամանակ, ստացվում որպես հարկ:

Ռումի Սնլջուկյանները Անատոլիան գրավելուց ու այնտեղ հաստատվելուց հետո քարդ իրավիճակում հայտնվեցին. XII, XIII ու XIV դարերի Անատոլիան դեռ մահամդականացված ու թյուրքացված չէր: Քրիստոնյա հույների, հայերի, վրացիների և սիրիացիների ներկայությունը վկայում էր, որ Կոնիայի Սնլջուկյանները ևս լոկ մեկ մահամդական հարստություն էր, որն իշխում էր այդ քազմակրոն, քազմալնգու պետության վրա¹⁶: Բացի այդ անիշխան թուրքմենական ցնդերը, որոնք շատ կարևոր դեր էին խաղում Անատոլիայի գրավման ու քնակեցման գործում, պատրաստակամորեն չէին ծառայում կարգուկանոնին և իշխանությանը¹⁷: Այս պարագայում և նլնելով այդ ժամանակվա մահամդական կառավարման համակարգի օրինակներից՝ գարմանալի չէ, որ իրթայի համակարգի վրա հիմնված սնլջուկյան ուժերի կողքին ծնվեց դուլամների թագմական ու վարչական համակարգը: Կասկածի ննթակա չէ, որ դուլամները լայնորեն օգտագործվում էին սնլջուկների թագմական ու վարչական համակարգում՝ դառնալով Օսմանյան մանկալավիկամենիչներիական համակարգի անմիջական նախնիները¹⁸:

Երիտասարդ դուլամների հիմնական աղքատը «պատմրազմի աշխարհն» էր¹⁹՝ քանի որ սնլջուկները պատմրազմներ էին մղում Տրապիզոնի ու Նիկմայի հույների դեմ՝ հյուսիսում ու

արևմուտքում²⁰, Կիլիկիայի հայերի դեմ՝ հարավում²¹, ինչպես նաև Կովկասյան տարածաշրջանի ժողովուրդների²² և Ղրիմի քնակիչների²³ դեմ: Սուլթանները ակնհայտորեն կիրառում էին ավարի մեկ հինգերորդը պահանջելու իրենց իրավունքը համաձայն գանդիմաթի օրենքի²⁴: Սակայն ինչպես արդեն նշել ենք, դուլամները ձեռք էին բերվում նաև այլ ուղիներով: Օրինակ, հնարագոր է, որ դուլամների մի որոշ մաս ժամանակ առ ժամանակ հարկվում էր սնլջուկյան տարածքների հալատակներից, ինչպես հետագայում օսմանյան դեվչիրմեները²⁵:

Քրիստոնյա հույների բազմությունը դուլամների շարքերում թերևս բացատրվում է Բյուզանդիայի հարևանությամբ ու անդրդիատ արշավանքներով, որոնք թույլ էին տալիս գերել անթիվ քնակչություն: Բազմաթիվ են մղել նաև հայ դուլամները, քանի որ հայերը նղել են թե՛ սնլջուկների հալատակներ, թե՛ բազմիցս գերմվարվել են Կիլիկիայի դեմ արշավանքներից²⁶:

Ղուլամները Սնլջուկյանների մոտ գրավում էին կարևոր պաշտոններ ու մեծ դեր ունեին քաղաքական կյանքում²⁷: Ղուլամները լայնորեն օգտագործվում էին սուլթանների ու էմիրների կողմից նաև XIII դարի Անատոլիայում: Այսպես, մենք տեղեկանում ենք, որ Խլաթ քաղաքի նվաճումից հետո 1000 արքունի դուլամներից քաղկացած մի զորամիավորում թողնվում է քաղաքում՝ գործերը համակարգելու համար²⁸: Բազի աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ դուլամների սովոր գանգվածներ ունեին նաև առավել խոշոր էմիրները, որոնք ընդգզումների ժամանակ օգտագործում էին իրենց դուլամական բանակները²⁹:

Թե՛ն XIII դարի աղբյուրներում բացակայում է կոնիայի պալատական անցուղարձի համակարգված նկարագրությունը, սակայն առկա են բավականին տեղեկություններ, որպեսզի պարզ լինի, որ պալատական տարքեր ժառայություններ դեկավարվել են ու իրականացվել դուլամների կողմից: Գոյություն է ունեցել պալատական դպրոց՝ դուլամխանե, վեզիրի պալատին կից³⁰, որտեղ նրիտասարդ դուլամներին կրթում էին քաբանները³¹: Որոշակի փուլում նրիտասարդները նշանակվում էին պաշտոնների, որտեղ նրանց ղեկավարում էին ավելի հասուն ստրուկներ:

Բնականաբար բազի պալատական ժառայություններից

Սնլջուկյան սուլթաններն ունեին նշանակալի թվով ստրկական գործեր՝ համաձայն այդ ժամանակաշրջանի իսլամական աշխարհի ավանդույթի³²։

Իբն Բիքիի մոտ ևս պարզորոշ նրևում է, որ Սնլջուկյանների մոտ դուլամները կարևոր դերակատարում ունեին։ XIII դարի Անատոլիայում գործող դուլամական համակարգը ակնհայտորեն հաջողված էր մի քանի տմասնկյունից։ Այն պատրաստեց մեծաթիվ ունակ ու շնորհալի գեներալներ և ադմինիստրատորներ, ինչպես նաև մահմնդական մշակույթի գործիչների, որոնցից ամեն մեկը իր ուրույն ներդրումն ունեցավ սնլջուկյան հասարակությունում։ Համակարգի վրա էր դրված այս նրիտասարդ ստրուկներին լավ պատրաստվածությամբ ապահովելու պատասխանատվությունը։

Ժամանակի ընթացքում դուլամները և նրանց սնրունդները ծուլվեցին Անատոլիայի մահմնդական հասարակության մեջ։

XIII դարի վերջին ու XIV դարի սկզբին՝ Սնլջուկյան պետության անկման ժամանակաշրջանում, դուլամների օգտագործումն այդքան էլ լավ փաստագրված չէ։ Սակայն անկասկած դրա պատճառը քավարար աղքատությանն նյութների պակասն է, ոչ թե այդ նրևույթի իրական անհնձազգումը։ Իրարից անկախ աղքատները, որոնք վերաքննվում են XIV դարի Փոքր Ասիային, վկայում են, որ քրիստոնյա ստրուկները նույնքան քազմաքանակ էին, որքան նախկինում, և որ թյուրք էմիրները շահագործում էին դուլամներին իրենց կառավարչական ու ռազմական վարչակարգում։

XIV դարի առաջին կեսին, նրբ Մատթնոս Եփեսացին առաջին անգամ գրավում է Եփեսոսի մտորապոլիտի արժող, նա սարսափում է շրջանում հույն ստրուկների քազմությամբ։ Մահմնդական հնդինակները ևս նշում են, որ արևմտյան Փոքր Ասիայի թուրքմենական ցեղերը շարունակաբար արշավում էին հունական հողեր ու քազմաթիվ գեղիներ բերում, ընդ որում նրանք հատկապես առանձնացնում էին հույն նրմխաներին³³։

Սվազն այդ ժամանակաշրջանում հանդիսանում էր ստրուկների կարևոր շուկա, որտեղ միշտ կարելի էր նրիտասարդ ստրուկներ գնել³⁴։ Այսպես, Իբն Բատուտան Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում իր ճանապարհորդության ժամա-

նակ հավարձել էր որոշ քանակությամբ նրիտասարդ ստրուկներ, որոնցից ոմանց նա զննել էր, ոմանց՝ ստացնել որպես նվեր¹⁵։

Ի նկատի ունենալով, որ քրիստոնյա ստրուկները այդքան մեծ թիվ էին կազմում XIV ու XV դարերում, պետք է ակնաւակնել, որ իշխանությունների վարչական ու ռազմական համակարգում իր շարունակությունն ուներ դուրամներ պահելու սկզբունքը։

Այսպիսով, նրա օսմանցիները գրավեցին XV դարում Անատոլիայի մեծ մասը, անատոլիական տարածքների քրիստոնյա նրիտասարդների օգտագործումը պետական ծառայության մեջ արդեն ուներ զրնթն նրնրդարյա պատմություն։ Օսմանցիները չէին, որ պետք է ծանոթացնեին Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչությանը ստրկության հետ, սակայն նրանք էին, որ անտնսնելով բոլոր զրված ու չզրված օրննքները՝ իրենց համար ստրուկ էին հավարձում ոչ թն ռազմագնդիններից և կամ ասպատակությունների ժամանակ, այլ իրենց սնվական հպատակներից՝ դարձնելով այդ պրակտիկան պարբերական ու մտցնելով այն հարկային համակարգ։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *H. Макиавелли, Государь: Сочинения.* — М., 1999г., с. 656.

2. *H. Макиавелли, с. 656.*

3. Sbu' The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbeq, imperial ambassador at Constantinople, 1554-1562, translated from Latin of the Elzevir edition of 1633 by Forster, Edward Seymour, Oxford, 1968.

4. *M. I. Kunt, The sultan's servants, the transformation of Ottoman provincial government, 1550-1650, New York, 1983, p.32.*

Մամլուք՝ ստրուկ, որն արաբական Արևելքում օգտագործվում էր պալատական ծառայությունների համար ու բանակում։

5. *D. Ayalon, Preliminary remarks on the Mamlūk Military Institution in Islam, War, Technology and Society in the Middle East, Ed. Parry V.J. and Yapp M.E., London, 1975, pp. 44-45.*

6. *D. Ayalon, pp. 46.*

7. *M. I. Kunt, The sultan's servants, p.32.*

8. *C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, London, 1968, p. 7.*

9. *D. Ayalon, pp. 56.*

10. *I. H. Uzunçarşılı*, Osmanlı devleti teşkilatına medhal, İstanbul, 1941 (այսուհետ՝ Medhal), s. 115:

* Դնվչիբն՝ տղայահավար, «արյան հարկ», հարկատնասակ, համաձայն որի Օսմանյան կայսրությունում պարթրականորեն հավարագրում էր իր քրիստոնյա հաշտականների որդիներին՝ օգտագործելով հետագայում ըստ իր կարիքների:

11. *C. Cahen*, Pre-Ottoman Turkey, p. 231.

12. *V. Speros, Jr.*, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkley, Los Angeles, London, 1986, p.240.

Այսպիսով, որը մասնավորապես Մնչգուկյանների մոտ օգտագործվում էր պալատական ծառայությունների համար ու քանակում:

13. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and Ottoman Devshirmes, Der Islam, Band 41, 1964, p.225

14. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and..., p.226

15. *H. W. Duda*, Die Selttschukengeschichte des Ibn Bibi, Kopenhagen, 1959, pp.114, 121, 320 (այսուհետ՝ Duda).

16. Իբն Բատտուտան նշել է 13-14-րդ դարերի Անատոլիայում քաղմարքանակ քրիստոնյաների մասին (տե՛ս՝ *Ibn Batoutah*, Voyages, trad. par G. Defrémery et B. R. Sanguinetti, Paris, T. I-IV, 1893-1922):

17. *V. Speros, Jr.*, Seljuk Gulams and..., p.226

* Իբրթայի համակարգ՝ ռազմաավատական համկարգ, նրբ իբրթա-հողակտորի դիմաց ավատատերը պարտավոր էր պատերազմի դեպքում ներկայացնել համապատասխան թվով զինված մարդիկ:

18. Մահմեդական Մերծավոր Արևելքում դուլամների ավանդույթը ռազմական ու փարչական համակարգում նկարագրված է հետևյալ զրքում. *Uzunçarşılı I.H.*, Osmanlı devleti teşkilatına medhal, İstanbul, 1941: Մնչգուկյան ժամանակաշրջանում դուլամների գոյության ու գործունեության հիմնական աղբյուրն է Իբն Բիբիի «Մնչգուկնամնես», որը գրի առելի 13-րդ դարում՝ *Ibn Bibi* (el-Huseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadi), el-Evamirü'l Ala'iyе fi'l-Umuri'l-Ala'iyе (Selçukname), hazırlayan M. Öztürk, 2 cilt, Ankara, 1996:

19. *Duda*, p.60.

20. *Duda*, p.63.

21. *Ibn Bibi*, c.2, s.85-86; *Duda*, p.238.

22. *Ibn Bibi*, c.1, s. 421-423; *Duda*, p.176-178.

23. *Ibn Bibi*, c.1, s.324; *Duda*, p.139.

24. *Ibn Bibi*, c.1, s.166; համաձայն այդ օրմնքի սուլթանին էր պատկանում սվարի մեկ հինգերորդ մասը:

25. *I. H. Uzunçarşılı, Medhal, p. 115-116.*
26. *Duda, p.238.*
27. *Duda, pp.52, 54, 59, 128, 197, 210, 254, 330, 341* lû ; *Ibn Bibi, c.1, s. 158-159:*
28. *Ibn Bibi, c.1, s. 425-428.*
29. *Duda, pp. 117-122, 330.*
30. *Duda, p. 242*
31. *Duda, p. 330*
32. *V. Speros, Jr., Seljuk Gulams and..., p.231*
33. *V. Speros, Jr., Seljuk Gulams and..., p.240.*
34. *I. H. Uzunçarşılı, Medhal, p. 442.*
35. *Ibn Batoutah, T. II, 1914, pp. 307, 309, 310-311, 317.*

ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
ԶԱԼԱԼ ԱԴ-ԴԻՆԻ
ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

1220-1222 թթ. դեպի Անդրկովկաս կատարած հմտախուզակրան արշավանքի ընթացքում մոտջուլական 20 հազարանոց բանակը Ջմբն Նոյինի և Մուրադայ Բախատուրի գլխավորությամբ նրկրամատում բազմաթիվ ավերածություններ գործելուց և նրնր ճակատամարտմբում հայ-վրացական զորքնրին հարթելուց հետո հեռացավ Հյուսիսային Կովկաս: Մոտջուլների հաջողությունները պայմանավորված էին ոչ միայն տարածաշրջանում հզորագույններից մեկը համարվող վրացական թագավորությունում ավատատիրական նմրհակություններով, այլ և նրանով, որ վրաց թագավոր Գնորգի Լաչան (1207-1222), Գանձակի Էլտևուզյան արաքնկ Ուզքնկը (1210-1225) և Եիրվանի տիրակալ Գուշտաքս I-ը (1203-1225) չկարողացան իրենց հակաաաթյունները մի կողմ դնելով մոտջուլների դմ միասնական ճակատ կազմել:

Երբ մոտջուլները մտան Հյուսիսային Կովկաս, նրանց ճնշման տակ թյուրքական ցնդներից մեկի՝ դիչաղների մի ստվար հատված, որի կովող ուժը Ջ. Բունիյաթովն աաանց աաթյուրը նշելու 50 հազար է հաշվում², 1222 թ. ներխուժեց Եիրվան: Մոտմնաաով Դնրքննտին, նրանք վնրջինիս տիրակալ Էմիր Ռաշիդից՝ Գուշտաքս I-ի նոթորից, հավատարիմ ծաաաթյաան դիմաց բնակության տնղ խնդրնցին: Սակայն զգուշավոր Ռաշիդը ոչ միայն մնրժնց, այլ և նրանց իր տիրությաննրից վտարնելու անհաջող փորձ կատարնց: Դրան հետևնց դիչաղների կողմից Դնրքննտի նննգորնն զրավումն ու կողոպտուրը՝ Ղիչաղներն այնտեևտև, Դնրքննտից հեռանաաով, աաաաթնցին Կաազաղակ (Կաաաղա) քաղաքը, որն իր զավաաով մտնում էր վրացական թագավորության կազմի մնց: Իթն ալ-Աաիրի անուրղակի, իսկ Կիրակոս Գանձակնցու ուղղակի վկաաթյուններից հետևում է, որ նրանք Կաազաղակի տիրոջ միջոցով Գնորգի Լաչայից և վրացական թագավորության արաքնկ Իվանն Զաաաղայանից բնակության տնղ խնդրնցին՝ խտտանաաով հավատարիմ ծաաաթյաաա: Մի քանի օր անց մնր-

A 9047C

ժույմ ստանալով՝ դիպաղները կողոպտում են Կապադոկյան գավառն ու շարժվում դեպի Գանձակ⁶: Դերքմենտում դիպաղների դրսևորած նենգությանը քաջատնդյակ էմիր Քուշխարյան՝ Գանձակում Ուզբնկի տնդապահը, գորքով նրանց ընդառաջ է դուրս գալիս: Ափաղները, մարտից խուսափելով և վստահության պատահողներ ուղարկելով, Քուշխարյան հավատացնում են, որ իրենք նկել են Ուզբնկին ծառայելու, իսկ Դերքմենտը գրավել են, քանզի Օրվանի տներն իրենց արգելել էր դա անել: Ափաղների փաստարկին հավատալով՝ Քուշխարյան նրանց թույլ է տալիս տնդավորվել Գանձակի շրջակայքում և այդ մասին իրազմել պահում արքաբնկ Ուզբնկին: Վերջինս հրամայում է դիպաղներին քնակձցնել Քիլքուն լեռան մոտ⁷: Ինչպես նշում է Կիրակոս Գանձակնցին, Գանձակի քնակիչները դիպաղներին «յոժարութեամբ ընկալան, քանզի էին ի մեծ ննդութեան ի գորացն վրաց, որք անրէին գաշխարհս նոցա և գնրէին գմարդ և գանաաուն: Ետուն նոցա տնդի քնակութեան ի սահմանս քաղաքին, օգնէին և այլ կնրակնոք և ըմպնոք, զի նոքօք կայցնն ընդդէմ թագաւորութեանն վրաց»⁸: Այսպիսով, իր տիրոջ թնկում դիպաղներին քնակձցնելով՝ Ուզբնկը նախապես ուներ նրանց օգնութեամբ հնու մղել Գանձակի աթաբնկության վրա հայ-վրացական գորքերի շարունակական հարձակումները: Դրանք ընդհատվել էին 1217 թ., երբ Ուզբնկը ճարահատյալ ընդունել էր խորնզմշահ Մուսանմադի (1200-1220) գերիշխանությունը⁹: Այժմ արդեն, երբ մոնղոլների կողմից 1218-1220 թթ. խորնզմշահների պնտության ջախջախումից ու փաստական վերացումից և Մուսանմադի անգիառնակ վախճանից հետո Ուզբնկը գրկվել էր հզոր հովանավորությունից, հայ-վրացական սպանելի ռոնձգություններին փորձում էր դիմագրավել դիպաղների օգնությամբ:

Կապադոկյան պաշարումն ու գավառի կողոպուտը և Գանձակի Էլտկուզյան աթաբնկությունում դիպաղների հաստատվելը վրաց արքունիքին սոխաբում է համապատասխան քայլի դիմել: Իվանն արքաբնկը, գորք հավաքելով, փորձում է դիպաղներին հանկարծակիի բերելով կոտորել, իսկ Գանձակը՝ գրավել ու ափնրել: Սակայն իրադարձություններն այլ ընթացք են ստանում, քանի որ Քուշխարյան հայ-վրացական կողմի մտադրությունը հայտնի է դասնում և նա դիպաղներին հրամայում է վերադառնալ ու քանակել Գանձակի մոտ: Քուշխարյանի կարգադրությունը

կատարելուց հետո ղփչաղների մի զորախումբ շարժվում է հայ-վրացական զորքերին ընդառաջ և պարտության մատնում⁸: Իբն ալ-Ասիրը ղփչաղների հաղթանակը բացատրում է հակառակորդին հանկարծակիի բերելով, իսկ Կիրակոս Գանձակեցին ու Վարդան վարդապետը՝ հայ-վրացական զորքի հոգնածությամբ, ինչպես նաև Իվանեմ աթաբեկի ինքնախառահողությամբ ու անզգուշությամբ, որը թխում էր նրա բանակի մեծաքանակությունից⁹: Ակններև է, որ Իվանեմ աթաբեկի զորքի նրբություն իրազեկ ղփչաղները, նախօրոք հարմար տեղ ընտրելով, ժազմերթից հոգնած հակառակորդին մարտ էին սարսուռընդ ու հաղթել: Այս ճակատամարտի նկարագրության ժամանակ Կիրակոս Գանձակեցու օգտագործած «լքմալ զօրն վրաց»¹⁰ արտահայտությունը նկատարել է տալիս, որ այս անգամ ևս Իվանեմ աթաբեկն իբրև զորահրամանատար պատշաճ բարձրության վրա չի գտնվել: Հայ-վրացական զորքը, մեծ կորուստներ տալով, փախուստի է դիմում, իսկ շատ հայտնի իշխաններ ու ազատներ գերվում են: Գերվածների մեջ էր նշանավոր իշխան և առքակի որդի Պատարը, իսկ գոնվածների մեջ՝ թողը՝ Վասակի որդի Գրիգորը՝ «արք քաջք և անուանիք, որ յաիէ նոցա դողայր ամմնայն զօրն տաճկաց»¹¹: Գրիգորին Գանձակում բանտարկելով կտտանքների միջոցով փորձում են մահմնդական դարձնել, սակայն ևս հրաժարվում է և տանջանահ արվում¹²: Մյուս գերյալներին ղփչաղները սնեղի կամ հազուստի դիմաց Գանձակում վաճառում են. «և պարսիցն գնմալ նոսա, - գրում է Կիրակոս Գանձակեցին, - անհնարին նմորթմաւր կնդէին զկմառս նոցա. և այնքան պահանջէին ի նոցանէ կշիսու ոսկոյ և արծաթոյ, մինչև անհնարին լիներ հատուցանել. և բազումք մնառն ի բանտի անդ»¹³: Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ Գանձակի քրիստոնյաները, այսինքն՝ հայերը, անում էին հնարավորը՝ նրանց փրկագնելու կամ գոնև վիճակները թմբակացնելու համար¹⁴:

Երբ ղփչաղները վերադառնում են Քիլիկիա լեռան մերձակայքում գտնվող իրենց քնակատեղին, ճակատամարտին շատնակցած ղփչաղական մի այլ զորամաս որոշում է կրկնել նրանց հաջողությունը: Քուշսարան նրանց հորդորում է չլուսալնել, մինչև ինքը չպարզի հակառակորդի դրությունը: Մակայն, լատ նրկույթին, ղփչաղները, նախօրոք, հնչտ հաղթանակով ոգևորված, նրան չեն լսում և վրացական թագավորություն ներխուժելով Իվանեմ ա-

թաքնկին պատկանող Վարդանաշատ գավառում կոտորուտ ու ավերածություններ կատարվելով և գերիներ վերցնելով հմտ են դառնում¹⁵։ Այս անգամ արդեն, նախորդ անհաջողությունից համապատասխան հետևություններ արած Իվանն աթաքնկը, նրանց հանկարծակիի բերելով, Վարդանաշատի շրջանում գլխովին ցախցախում է, շտոնքին գերում, իսկ ավարն ու գերիներին հետ խլում¹⁶։

Եթե կիրակոս Գանձակեցին պնդում է, որ այս ճակատամարտում Իվանն աթաքնկը կոտորել է ղեչաղների ամբողջ զորքը, ապա Վարդան վարդապետը հայտնում է, որ կոտորվել է «գառնի մասն իւշաղին»¹⁷, ինչը համահունչ է Իբն ալ-Ասիրի վկայությանը և համապատասխանում է իրականությանը։ Ինչ վերաբերում է այս ճակատամարտի թվագրությանը, ապա իրավատու է կիրակոս Գանձակեցին և ոչ թեմ Վարդան վարդապետը։ Նրանցից առաջինն այս ճակատամարտը թվագրում է նախորդից «ցնտ առորց ինչ անցանկոյ», իսկ նրկւորդը՝ «ի գալ ամին», այսինքն՝ 1223 թ.¹⁸։ Կիրակոս Գանձակեցու իրավացիությունը նրկում է Իբն ալ-Ասիրի այն հաղորդումից, ըստ որի հայվրացական զորքերն այս իրադարձությունից հետո՝ 1222 թ. աչնանը (9 հոկտեմբեր – 8 նոյեմբեր) գրաւել են Բայլականը¹⁹։ Հետևաբար, Հ Մանանդյանը և նրա հետևողյաւր Լ. Բարայանը սխալվել են, նրք Վարդան վարդապետի վկայությունը հիմք ընդունելով, այս ճակատամարտը թվագրել են 1223-ով²⁰։

Այս ճակատամարտից հետո ղեչաղների մնացորդները շարժվում են Պարտավ և Թուշասարային խնդրում զորքով միանալ իրենց՝ պարտության վրձծը լուծելու համար։ Սակայն Թուշասարան, ղեչաղների ինքնագլխությունից դժգոհելով և հայվրացական բանակի հետ քախումից զգուշանալով, հրաժարվում է դա անել, ինչը հանգեցնում է նրանց հարաբերությունների սրմանը։ Ղեչաղները հետ են պահանջում իրենց տված վստահության պատահաններին և, մերժում ստանալով, փոխարենը գեղում Ուզբնկի քազմաթիվ հախաւակների, ինչպես նաև դիմում զանազան խժոժությունների։ Սա, քնականաբար, հարուցում է տևիչ քնակչության սուր դժգոհությունը, որն ըմբոստանում է ղեչաղների դմ։ Դրա հետևանքով քազմաթիվ ղեչաղներ ստանալում են։ Լիստ թշնամական միջավայրը ղեչաղներին հարկադրում է հմտանալ Եիրվան, իսկ այնտեղից՝ լաքելի նրկիրը։ Ճանապարհին

նրանք մնալով կվում մնալով մտնողի մահամղական բնակիչների, հայ-վրացական զորքերի և լազքերի հարձակումներին՝ տալով մեծ կորուստներ²¹։

Այս իրադարձություններից որոշ ժամանակ անց՝ 1222 թ. աշ-նանը (9 հոկտեմբեր – 8 նոյեմբեր) հայ-վրացական զորքերը, վերսկսելով Գանձակի Էլտուրյան աջաբնկության վրա 1217 թ. ընդհատված արշավանքները, ինչպես նշվեց, պաշարում են Բայ-լականը։ Այդ քաղաքը նոր էր սկսել ապաքինել մոտրոլների պատճառած վնասները և կմնականի մնացած բնակիչները ենաբա-վորինս ամրացրել էին Բայլականի՝ մոտրոլների կողմից ավեր-ված պարիսպները։ Ուզբնկը, որը գտնվում էր Թափրիզում ու տրվել էր անասակությանն ու հարձուգությանը քայլականցի-ներին չի օգնում, և հայ-վրացական զորքերին հաջողվում է Բայ-լականը գրավելով կողոպտել ու ավերել, իսկ բնակչությանը սրի քաշել²²։ Այս իրադարձության մասին պատմելիս Իբն ալ-Ասիրը հայ-վրացական զորքերին անվանում է «լավագույն թշնամի-ներ», դա պատճառաբանելով նրանով, որ նախքան այդ, նրանք, իբրև կանոն, որևէ քաղաք գրավելուց հետո այն չէին ավերում բավարարվելով քաղաքացիների տված որոշակի գումարով։ Պատմիչի վկայությամբ, քայլականցիները, կարծելով, թե այս անգամ ևս հայ-վրացական զորքերից կարող են համապատաս-խան գումարով փրկագնվել, նրանց անհրաժեշտ դիմադրություն չէին ցույց տվել կամ էլ փախել²³։ Տվյալ դեպքում քայլականցինե-րի նկատմամբ հայ-վրացական զորքերի դրսևորած դաժանույթ-յունը թերևս բացատրվում է նրանց մեծ տեսություններ պատ-ճառած դիպչադների հարցում Ուզբնկի վնասներումնեքով։ Դեպի Բայլական հայ-վրացական զորքերի արշավանքի մասին հայ-վրացական աղբյուրները լռում են։

1223 թ. սեպտեմբերին, նրբ Սուրմադիի (Սուրբ Մարի) տևող գտնվում էր Լյաթում, նրա տնդապահ էմիրը, որի անունն Իբն ալ-Ասիրը չի հիշատակում, զորք հավաքելով ներխուժում է Չա-քարյան Հայաստան և ավարատական զործություններ իրա-կանացում շրջակա տարածքներում կողոպտելով քաղմաթիվ գյուղեր²⁴։ Ըստ Իբն ալ-Ասիրի, ի պատասխան, «Դուխի (Դվին - Ա. Ա.) տևող, որի անունն էր Ծալուա և վրաց (քուրջ) մեծամեծ իշ-խաններից էր, զորք հավաքեց, շարժվեց Սուրմադի, այն օրերով պաշարեց, կողոպտեց քաղաքը, նրա շրջակայքը և վնասադար-

ճափ»²⁵: Դևարձրի հնտագա ընթացքին անդրադառնալիս պատմիչը ևս նրկու անգամ Շալուային հիշատակում է իբրև Դվինի տնր (ամիրա) և սուրմարնցիների դնմ արշաված հայ-վրացական գորքի հրամանատար: Սակայն, իրականում, Դվինը պատկանում էր Իվանն աթաբնկին և նրա նրկու նստավայրնրից մնկն էր (մյուսը Բջնին էր): Պնդն, որ Իրն ալ-Ասիրն Իվանն աթաբնկին ու Շալուային նույնացրնլ է, ճիշտ չի լինի, քանի որ նրանց քաջ գիտի և հատակ տարբրում է՝ մասնավորապնս Իվաննին քանիցս տարրնր առիթննրոյ հիշատակելով²⁶: «Ճուևաբար, իրոք, սուրմարնցիների վրա հարձակված հայ-վրացական գորքի հրամանատարը նղն է Շալուան: Քանի որ սուրմարնցիներն արշավնլ էին Դվինի շրջակա գյուղնրի վրա, իսկ նրանց դնմ ի պատասխան հարձակված գորքը նկնլ էր Դվինից, պատմիչը կարծնլ է, թն Շալուան նղն է Դվինի տնրը: Շալուայի ու լ լիննլը պարզվում է Իրն ալ-Ասիրի հնտագա շարադրանքից: Բանն այն է, որ Իրն ալ-Ասիրը, իբրև կանոն, այս կամ այն հայտնի անձնավորության մասին խոսնլիս նրան հնարավորինս սպառիչ է ներկայացնում հնտագայում բավարարվնլոյ անվան սուկական հիշատակմամբ: Նա իր սկզբունքից չի շնդվնլ նաև Շալուայի հարցում և նրան վնրջին անգամ հիշատակնլիս բավարարվնլ է միայն անունը նշնլոյ: Եւ քանի որ նա վնրջին՝ չորրորդ (հասվանն՝ նրորդ) անգամ Շալուային հիշատակում է Գասնիի 1225 թ. ճակատամարտում գնրվնլու աթթիւլ. «շատնրը գնրի ընկան, որոնց մնջ էր Շալուան»²⁷, ապա պարզվում է, որ նա վրաց հայտնի իշխան Շալվա Ախաղցիսնլին է՝ նույն մարտում զոնված Իվանն Ախաղցիսնլու նրբայրը²⁸:

Երբ Շալվա Ախաղցիսնլու գլխավորած հայ-վրացական գորքը հնտ էր դառնում, նրա վնրջապահին հասնում է Սուրմարիի տիրոջ քանակը և ավարը հնտ խլում²⁹: Քիչ անց հայ-վրացական գորքնրը Շալվա Ախաղցիսնլու հրամանատարությամբ կրկին շարժվում նն դնալի Սուրմարի, սակայն, Դվինից Սուրմարի տանող ճանապարհին այդ արշավանքի մասին տնղնկացված սուրմարնցիների կողմից շրջապատվնլոյ պարտվում նն՝ տալոյ մնծաքանակ զոննր ու գնրյալննր: Վնրջինննրիս թվում էին Շալվա Ախաղցիսնլին ու մի խումբ մնծատոռնիկննր³⁰: Իրադարձությունննրի նման ընթացքը վրաց ադրունիքին ստիպում է քացատրություն պահանջնլ Էլուրյան տիրակալ ալ-Աջրաբից, որի նր-

քայր ու ներթափա Շիհար ալ-Դին Ղազիի վասալն էր Սուրմարիի տնրը: Ալ-Աշրաֆին վրաց արքունիքի հղած նամակում առկում էր. «Եթե հաշտության մեջ մնը, ցանկանում մնը, որ գևրությունից արձակվը մնր մարդկանց: Իսկ եթե խաղաղությունը մնր մեջ աղ-ղմն խախտված է, առա հայտնեցմը մնգ, որպեսզի մննը միջոց-նմր ձեռք առնենք»³¹: Այս նամակին ի պատասխան ալ-Աշրաֆը Սուրմարիի տիրոջը հրամայում է ազատ արձակել գևրիներին և վերահստողն հաշտությունը, ինչը և արվում է³²: Էյուբյան տիրա-կալի այս քայլը բացատրվում է Իկոնիայի՝ վերստին եզրուցող սուլթանության վտանգավոր հարևանության և տարածաշրջա-նի անկայուն իրադրության պայմաններում ի դեմս վրացական թագավորության ոչ պակաս ուժեղ թշնամի չտնդծնլու մտահո-գությանը: Այս իրադարձությունների մասին ևս հայ-վրացական աղբյուրները լուր մն: Օգտվելով Էյուբյանների թուլացումից, մոնղոլական նվաճման նախօրյակին՝ 1235 թ., Ջարադյանների (Շահնշահ ամիրսպասալար) իրագործելով իրենց վաղնի նպա-տակը, տիրացան Սուրմարիին³³: Ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Մարգարյանը, հենվելով Ստմիանու Օրբելյանի և վրաց անա-նուն ժամանակագրի տեղեկությունների վրա³⁴, նրանք հավա-նարար այդ ժամանակ մն գրավել նաև կաղզվանն ու Վաղար-շակները³⁵:

1225 թ. հայ-վրացական գործերը վերսկսեցին Գանձակի Էլտ-կուզյան աթաբեկության դեմ հարձակումները և պաշարեցին Գանձակը: Սակայն պաշարումը ոչ միայն անհաջող անցավ, այլև պաշարյալները քաղաքից դուրս գալով մարտի մեջ մտան հայ-վրացական գործերի հետ և նրանց պարտության մատնելով ստիպեցին ձեռնունայն հեռանալ³⁶: Այդ նույն թվականին իր որ-դու՝ Ֆարիքուրդի կողմից գահընկեց արված շիրվանշահ Գուշ-տաբս I-ը իր իշխանությունը վերականգնելու նպատակով դիմեց վրացական արքունիքին, հաջողության դեպքում խոստանալով իր տիրույթների կմաղ: Շիրվանշահին վերստին գահ բարձրացնե-լու համար վրաց արքունիքն ուղարկում է նրնք հազարանոց բա-նակ: Գուշտաբս I-ի որդին նրա դեմ է դուրս գալիս հազար հեծ-յալից բաղկացած զորամասով և ծանր պարտության մատնում: Հայ-վրացական թանակը տալիս է բազմաթիվ սպանվածներ ու գնդազներ և հեռանում Շիրվանից: Դրանից հետո վրաց արքու-նիքն այլևս չի միջամտում Շիրվանի ներքին գործերին³⁷:

Այս իրադարձությունից հետո, դարձյալ 1225 թ., հայ-վրացական մի զորամաս, Տփլիսից դուրս գալով, արշավում է դեպի Ատրպատական: Սակայն, ճանապարհին մի կիրճում այն, դարձանակալ հարձակման մեթադկվելով, ջախջախվում է տալով քազմաթիվ սպանվածներ ու գնդյալներ³⁶: Այս խայտառակ արարտության վրեժն առնելու նպատակով վրաց արքունիքը ձևափոխելու նպատակով դեպի Ատրպատական նոր արշավանքի նախապատրաստմանը Սակայն, այդ ընթացքում լուր տուանալով, որ խորեզմշահ Մուհամմադի որդի Ջալալ ադ-Դինը մտնել է Մարաղա, վրաց արքունիքն այդ մտքից ոչ միայն հրաժարվեց, այլև աթաքնեկ Ուզբեկին առաջարկեց համատեղ ուժերով հետ մղել Ջալալ ադ-Դինին: Վրաց արքունիքն իր առաջարկությունը հիմնավորում էր նրանով, որ համատեղ չգործելու դեպքում Ջալալ ադ-Դինը նախ Գանձակի Էլտկուզյան աթաքնությունը կգրավի, ապա՝ վրացական թագավորությունը³⁷: Մինչ նրանք համաձայնության կգային, Ջալալ ադ-Դինը նրանց կանխեց և, իսկապես, հնչուությանը գրավեց նախ Գանձակի Էլտկուզյան աթաքնությունը, ապա նաև վրացական թագավորությունը:

Այսպիսով, մոնղոլների 1220-1222 թթ. հնուախուզական արշավանքներից մինչև 1225 թ. սկսված Ջալալ ադ-Դինի նվաճումների արանքում ընկած ժամանակաշրջանում Անդրկովկասում չէին դադարում նրկրամասի և շրջակա քաղաքական կազմավորումների զինական թախտումները, որոնք ավելի էին թուլացնում նրանց առանց այդ էլ մոնղոլների արշավանքի հետևանքով նվազած ուժերը և պարարտ հող պատրաստում մի նոր, եզոր թշնամու՝ խորեզմշահների կողմից նրկրամասի դյուրին նվաճման համար: Անդրկովկասում հզորագույն քաղաքական կազմավորումը համարվող վրացական թագավորությունն այդ ընթացքում իրենից անհամամատ թույլ հակառակորդների հետ բախվելու, ինչպես տեսանք, շարունակ անհաջողություններ էր կրում, ինչը հղի էր լուրջ վտանգներով, ինչպես այդ պնտության, այնպես էլ սպաստական մեթաքարգության սկզբունքով նրա կազմի մեջ մտնող Ջաքաղյան Հայաստանի համար:

1. Մանրամասն տՄն Ա Ճահնագարյան, Մոնղոլների հնուսխուրական արչավանքն Անդրկովկաս («Պատմա-բանասիրական հանդես», 2000, N 2, էջ 85-107):

2. Э. М. Буниятов, Государство атабеков Азербайджана (1136-1225 годы), Баку, 1978, с. 118.

3. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին (այսուհետև՝ Իրն ալ-Ասիր), հ. 11, Երևան, 1981, էջ 308-309, Հատարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի յուսարանեայ, ՎՃՆՆԵՐԻԿ, 1862, էջ 142, Լիբանոս Գանձակնցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 204:

4. Իրն ալ-Ասիր, էջ 309-310, Լիբանոս Գանձակնցի, էջ 204:

5. Իրն ալ-Ասիր, էջ 310: Ա Տնր-Ղևոնդյանը հավելած է Աղնի Քիրուներ, համահնչյունությունից նշելով, նույնացնել Գնդարքունիքի հետ (Իրն ալ-Ասիր, էջ 404, ծան. 330): Դա անդհուդունելի է թնկուզ այն պատճառով, որ Գնդարքունիքը գտնվում էր վրացական թագավորության տարածքում՝ Իվանն արթաքնելի տիրույթների մեջ: Հայ-վրացական զորքերի և դիպլոմատների միջև կայացած նրկրորդ ճակատամարտից հետո վնդրքիններիս մնացորդների Պարտավ դիմելը (Իրն ալ-Ասիր, էջ 311) մնթաղրն է տալիս, որ Քիրուներ պմտը է վնտրնել այդ տարածքում:

6. Լիբանոս Գանձակնցի, էջ 204:

7. Шахоб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-Дин Манкбурны, Баку, 1973, с. 61.

8. Իրն ալ-Ասիր, էջ 310:

9. Նույն տնդում, Լիբանոս Գանձակնցի, էջ 204-205, Վարդան վարդապետ, էջ 142-143: Մխիթար Այրիվաննցին, այս իրադարձությանն անդրադառնալով, թավարարվել է «դիպլոմատներ Մնար զԼաշայն ի Գանձակը» («Մխիթարայ Այրիվաննցու Պատմութիւն Հայոց», Մտկվա, 1860, էջ 81) արտահայտությամբ՝ հայ-վրացական զորքի երամանատարությունը սխալմամբ վնդագրվելով Գնդրգի Լաշային:

10. Լիբանոս Գանձակնցի, էջ 205:

11. Նույն տնդում: Հմնտ Վարդան վարդապետ, էջ 142-143, Մխիթար Այրիվաննցի, էջ 80:

12. Լիբանոս Գանձակնցի, էջ 205-206:

13. Նույն տնդում, էջ 205:

14. Նույն տնդում, էջ 206:

15. Իրն ալ-Ասիր, էջ 310-311:

16. Նույն տնդում, էջ 311, Լիբանոս Գանձակնցի, էջ 205, Վարդան վարդապետ, էջ 143:

17. *Լիբրալու Գանձակնցի*, էջ 206-207, *Վարդան վարդապետ*, էջ 143:
18. *Լիբրալու Գանձակնցի*, էջ 206, 207, *Վարդան վարդապետ*, էջ 143:
19. *Իրն այ-Ասիր*, էջ 311:
20. Վ. Մանանդյան, Թննական տնտեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 186, Լ. Վ. Բարսեղյան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դարերում, Երևան, 1964, էջ 189:
21. *Իրն այ-Ասիր*, էջ 311:
22. *Նույն տեղում*, էջ 311-312:
23. *Նույն տեղում*:
24. *Նույն տեղում*, էջ 312:
25. *Նույն տեղում*:
26. *Նույն տեղում*, էջ 314, 321, 325, 328:
27. *Նույն տեղում*, էջ 321:
28. «Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318)», Երևան, 1971, էջ 61, *տн-Носуба*, с. 159.
29. *Իրն այ-Ասիր*, էջ 312:
30. *Նույն տեղում*, էջ 313:
31. *Նույն տեղում*:
32. *Նույն տեղում*:
33. «Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ.», հ. 1, Երևան, 1951, էջ 41, *Լիբրալու Գանձակնցի*, էջ 260:
34. «Պատմություն նահանգին Սիսական արարմալ Ստեփաննա-սի արքմախակուցոսի Սիննաթ», Թիֆլիս, 1910, էջ 391-392, «Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318)», էջ 91:
35. Վ. Գ. Մարգարյան, Ջալալ ադ-Դինի Հայաստան և վրաստան կատարած արշավանքների պատմության շուրջ («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, N 4, էջ 137, ծան. 71):
36. *Իրն այ-Ասիր*, էջ 317:
37. *Նույն տեղում*, էջ 318-319: Հմմտ. *Сора Аварбейлу*, Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.), Баку, 1983, с. 151-152.
38. *Նույն տեղում*, էջ 319:
39. *Նույն տեղում*:

ՆԱԽԱՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (PROTO-GENOCIDE).
ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ
(Օսմանյան կայսրության օրինակով)

Ժամանակակից համեմատական գնդասպանագիտության կարևոր խնդիրներից է գնդասպանության մրևայթի ծագումնաբանության ընդունելի հայնցակարգի ստեղծումը: Անդրադարձը կոնկրետ պատմական իրականանուցյանը ցույց է տալիս, որ որոշ դեպքերում, գոյություն է ունեցել գնդասպանություն իրականացնելու պետական ծրագիր, սակայն և այդ ծրագրից չի իրականացվել կամ էլ իրականացվել է մասամբ: Այդ մրևայթը մենք առաջարկում ենք բնութագրել որպես նախա-գնդասպանություն (proto-genocide): Մույն հոդվածում առաջին անգամ գնդասպանագիտական գրականության մեջ փորձ է արվում՝ հենվելով Օսմանյան կայսրությունում 1876 թվականին ստեղծված իրավիճակի մանրակրկիտ հետազոտման վրա տալ այդ մրևայթին հայնցակարգային ձևակերպում:

1. *Գնդասպանություն, կոտորած ու նախա-գնդասպանություն, տմասության որոշ խնդիրներ*

Ինչպես հայտնի է, «գեոնոցիդ» (գնդասպանություն) տերմինը ստեղծել ու գիտական շրջանառության մեջ է մտցրել ծագումով հրեա լմի իրավագետ Ռաֆայել Լեմկինը: 1944 թ. ԱՄՆ-ում լույս տեսավ նրա «Առանցքի իշխանությունը գալթված Եվրոպայում» գիրքը, որտեղ առաջին անգամ օգտագործվում էր այդ բառը¹: Մեկ տարի անց այն առաջին անգամ տեղ գտավ պաշտոնական փաստաթղթում՝ գլխավոր գերմանական ռազմական հանցագործներին դատելու նպատակով ստեղծված Նյուրնբերգյան ռազմական ատյանի մեղադրական ակտում²: Հետաքրքիր է նշել, որ մեղադրական ակտի ռուսերեն տարբերակում գնդասպանություն (գեոնոցիդ) բառը փոխարինված էր «ժողովուրդների կանխամտածված ու սխտեմատիկ բնաջնջում» արտահայտությամբ, որը, ըստ էության, պարզապես նրա ռուսերեն բացատրությունն էր³: Հետագայում

այն այլևս Նյուրնբերգյան գլխավոր դատավարության ոչ մի պաշտոնական փաստաթղթում չօգտագործվեց: Այս ամենը վկայում է այն մասին, թե ինչ դժվարությամբ էր շրջանառության մեջ մտնում այդ տնրմինը:

1946 թ. «զմնոցիդ» տնրմինը սկսում է օգտագործվել ՄԱԿ-ի պաշտոնական փաստաթղթերում և՛ հմտագեմտն թափանցում է նաև: աշխարհի հիմնական լեզուների բառապաշարի մեջ: Այդ գործընթացը ընթանում էր բավական դանդաղ, օրինակ, անգլերենի հանրածանոթ «Վլմոսթրո» բացատրական բառարանի մեջ այն տեղ գտավ միայն 1961 թ.⁴: Որոշ լեզուներում, օրինակ, հայերենում կամ գերմաներենում, որպես հոմանիշներ օգտագործվում են նաև նրա բառացի թարգմանությունները:

Ը. Լեմկինը, իր իսկ վկայությամբ, «զմնոցիդ» տնրմինը ստեղծել է այն ժամանակ արդեն օգտագործվող «տիրանիզիդ» (թունալալի սպանություն), «եռմիցիդ» (մարդասպանություն), «ինֆանտիցիդ» (մանուկների սպանություն) բառերի համանմանությամբ⁵: Կարելի է ենթադրել, որ նրան ծանոթ է եղել նաև 19-րդ դարի վերջի - 20-րդ դարի սկզբի գերմանացի ակադեմիկոս հոգևորական ու հասարակական գործիչ, գերմանական ժալալապաշտության գաղափարախոսներից Ֆրիդրիխ Նաումանի կողմից դեռևս դարասկզբին՝ 1890-ականների կեսի հայկական կոտորածների կապակցությամբ առաջին անգամ օգտագործած «արմնոցիդ» (հայասպանություն) բառը⁶, որը հմտագայում որոշակի տարածում գտավ գերմանալեզու հրատարակություններում:

Ցնդասպանության նրևայթի կոնցնպտուալ ճնակերպումը նույնպես առաջին անգամ տրվել է Բաֆանի Լեմկինի կողմից: Նա գրում է. “Ցնդասպանության տակ մենք հասկանում ենք ազգի կամ էթնիկական խմբի ոչնչացում (destruction)”⁷: Հիմք վերցնելով գնդասպանություն իրականացնողի մտադրվածության (intent) հանգամանքը, նա բնութագրել է այն որպես որոշակի ազգային, կրոնական կամ ժառանգական խմբի դեմ “հալածանքի կամ ոչնչացման նպատակով իրականացվող տարաբնույթ գործողությունների ընդհանրություն (composite)”⁸: Նրա ընկալմամբ, բացի ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականությունից գնդասպանություն պիտի ճանա-

չնչ այն հալածանքները տվյալ խմբի հասարակական, հոգևոր կամ տեղամասկան հաստատությունների, մշակույթի, լեզվի, ազգային զգացմունքների, կրոնի դեմ, որոնք վտանգում են նրա հետագա գոյությունը որպես առանձին խումբ:

1946 թ. սկսեց ցնդասպանության կոնցենտրացիայի գործնական-իրավագիտական ձևակերպման գործընթացը: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի առաջին նիստում ընդունված 96 (I) Բանաձևի նախաբանում նշվում էր, որ "ցնդասպանությունը (*genocide*) նշանակում է մարդկային խմբերի գոյության իրավունքի մերժում, այնպես, ինչպես որ մարդասպանությունը (*homicide*) նշանակում է առանձին մարդկային էակի կյանքի իրավունքի մերժում"⁹: Բանաձևը հաստատում էր, որ ցնդասպանությունը ոճրագործություն է միջազգային իրավունքի տմասնկտուհից և նրա կատարողները ու մեղսակիցները, անկախ այն հանգամանքից նրանք մասնավոր կամ պաշտոնավարող անձինք են թե՛ պետական գործիչներ, ենթակա են պատժի: Բանաձևի կարևորությունը միջազգային իրավունքի տմասնկտուհից առաջին հերթին կայանում էր նրանում, որ ցնդասպանությունը տարբերագատվում էր պատերազմական կամ խաղաղության դեմ կատարվող հանցագործություններից ու դիտարկվում էր որպես առանձին հանցագործություն: Այսպիսով տմասնկան հնարավորություն ևր ստեղծվում ցնդասպանության հանցակազմ հաստատմլու ոչ միայն պատերազմական պայմաններում, այլ նաև խաղաղ ժամանակներում և ոչ միայն օտար պետությունների ներկայացուցիչների դեմ, այլ նաև այն պետության պաշտոնական անձանց դեմ, որոնը թնակվում է ցնդասպանության ենթարկված մարդկային խումբը: Նույն տարում Գլխավոր Ասամբլեան առաջարկեց ՄԱԿ-ի Տնտեսական ու Սոցիալական խորհրդին հետազոտություններ ձեռնարկել՝ ցնդասպանության վերաբերյալ հստակ կոնվենցիայի նախնական տեքստ նախապատրաստմլու նպատակով¹⁰: 1947 թ. ընդունված ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 180 (II) Բանաձևում վերնուում նշված միտումները ստացան հստակ ձևակերպում. "ցնդասպանությունը միջազգային ոճրագործություն է, որը հանգեցնում է առանձին անհատների և պետությունների ազգային և միջազգային պատասխանատվության"¹¹: Այս ձևակերպումը կարևոր է նաև նրանով, որ

այստնդ ասացին անգամ ուղղակիորեն դրվում է գնդասպանության ոճրագործության համար պետության պատասխանատվության խնդիրը:

Յնդասպանության իրավագիտական հայեցակարգի ստեղծման գործընթացը ավարտվեց 1948թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված "Յնդասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին" կոնվենցիայի ընդունմամբ¹²: Այստնդ տնդ գտած գնդասպանության բնորոշումը հիմնականում կրկնում է Ր. Լեմկինի բնորոշումը մնկ կարմուր տարբերությամբ. գնդասպանություն մն համարվում ոչ միայն որմիցմ "ազգային, էթնիկական, ժառայական կամ կրոնական խմբի" լրիվ ոչնչացմանը նպատակաուղղված գործողություննմր, այլ նամւ՝ մասնակի ոչնչացմանը: Այս կատեգորիայի նմրգրտվումը գնդասպանության բնորոշման մնջ արդարացված է հումանիտական տնսակմտից, սակայն մն հանգնեցում է որոշ գործնական բնույթի դժվարություննմրի, քանի որ հարց է ասաջանում, թմ՝ խմբի որ մասի ոչնչացումն է համարվում գնդասպանություն: Այդ դժվարությունը կարմլի է հաղթահարմլ, ինչպմս նշվում էր կոնվենցիայի ասացին մմկնաբանություննմրից մմկում, անդրադառնալով դիտավորության հանգամանքին¹³:

Յնդասպանության կարմուրագույն բնորոշիչնմրից մմկը՝ դիտավորությունը ոչնչացնմլու որմիցմ ժառայական, ազգային կամ կրոնական խումբը, ինչպմս արդնն նշմլ էինք նույնպմս ատացինը մտցրմլ գիտական և իրավագիտական շրջանառության մնջ Րաֆամլ Լեմկինը: Այդպիսով նրան հաջողվմլ էր քացահայտմլ գնդասպանության կարմուրագույն բնորոշիչնմրից մմկը՝ *մտադրվածությունը* ոչնչացնմլու որց ժառայական, ազգային կամ կրոնական խումբը: Դրանով հնարավորություն էր ստեղծվում տարբերագատմլու *կոտորածը* որի դմպում նման մտադրվածություն չկա, գնդասպանությունից, ինչից հնտմում է, որ այդ մրկու մրկույթնմրի միջմն, հասարակագիտական կամ իրավագիտական տնսանկյունից (քայց, իհարկմն, ոչ քարոյա - էթնիկական) դատմլով, գոյություն ունի որակական տարբերություն, այլ ոչ միայն՝ գուտ քանակական¹⁴:

Իրավագիտական գործառույթնմրում դիտավորության հանգամանքը ունի որոշիչ նշանակության: ՄԱԿ-ի նախքին

Գլխավոր քարտուղարներից Բուրոս Բուրոս-Ղալին քնն-
 թագրում է այն նույնիսկ որպես գնդասպանության մասին
 ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի “հիմնարար տարր”¹⁵: Եթե չի հաջող-
 վում այն բացահայտել և ապացուցել, ապա հնարավորություն
 է ստեղծվում ընդհանրապես խուսափել գնդասպանության
 համար պատասխանատվությունից, ինչպես կոնկրետ օրի-
 նակների վերլուծության հիման վրա նզարկացնում է գնդաս-
 պանազիտական հնտազոտությունների առաջննկ Ան Քուփն-
 րը¹⁶: Այսպես, օրինակ, բրազիլական կառավարությունը ժա-
 մանակին խուսափեց տեղաբնիկ առանձին գնդերի դեմ գն-
 դասպանության մեջ մեղադրվելուց քանի որ նրան հաջողվեց
 ցույց տալ, որ քնակչության այդ խմբերի անհայտացումը արդ-
 յունք էր սովի, որը չէր ծրագրվել կառավարության կողմից¹⁷:

Այս տմասկետի կողմնակից որոշ իրավագետներ խստա-
 գույնս քննադատում են ՄԱԿ-ի Բանաձևը, գտնելով որ դիտա-
 վորության հանգամանքի ամկայությունը զգալիորեն սահմա-
 նափակում է նրա իրական կիրառելիության շրջանակները,
 քանի որ չափազանց դժվար է հաստատել և վավերացրել այ-
 պիսի դիտավորության գոյությունը, մասնավորապես այն դեպքե-
 րում, երբ գնդասպանության հեղինակը անտություն է: ՄԱԿ-
 ի փաստաթղթերից մեկում նույնիսկ նշվում էր, որ արդեն ձևա-
 վորվել են նրկու իրավազիտական դպրոց այս խնդրում. առա-
 ջինը գտնում է, որ դիտավորության բացահայտումն ու ապա-
 ցուցումը բացարձակ անհրաժեշտություն է, իսկ երկրորդի կողմ-
 նակիցները ընդգծում են, որ դիտավորության հանգամանքը
 գնդասպանության դեպքում հատուկ ապացուցելու անհրա-
 ժեշտություն չկա, քանի որ այն օբյեկտիվորեն թխում է բուն գն-
 դասպանական գործողություններից¹⁸: Վերջին տարիներին
 միջազգային իրավագետների շրջանում տարածում է ստացել
 տմասկետը, թեմ դիտավորության հանգամանքի բովանդակա-
 յին նշնակաության բացահայտումը և ամրագրումը այն իրա-
 վազիտական խնդիրներից է, որոնք կարող են հնտազա ավելի
 խորացված հնտազոտությունների¹⁹:

Իրավագետների շրջանում գոյություն ունեցող մոտեցում-
 ների տարբերությունները և բանավեճերը չնայած և տեղ գտան
 ՄԱԿ-ի այնպիսի մասնազիտազված ատյանների քննարկում-
 ներում, ինչպիսիք են Մարդու իրավունքների և Միջազգային

իրավունքի հանձնաժողովները, սակայն այդպես էլ չստացան իրավագիտական ձևակերպում: ՄԱԿ-ի 1948թ. կոնվենցիան մնում է անփոփոխ: Այս փաստը մեկ անգամ ևս հաստատվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից 1994թ. նոյեմբերին ընդունված քանաձևով, որը պարունակում էր որոշում ստեղծել Ռուանդայում և հարևան նրկրներում գնդասպանության և միջազգային մարդասիրական օրենքների այլ բնույթի լուրջ խախտումների համար պատասխանատու անհատների պատիժը իրականացնող միջազգային դատարան: Այս փաստաթուղթը նույնությամբ կրկնում է 1948թ. կոնվենցիայում տեղ գտած գնդասպանության բնորոշումը²⁰:

Ինչպես ցույց է տալիս անդրադարձը իրավագիտական իրականությանը, ազգային իրավագիտական դպրոցները նախընտրությունը նույնպես տալիս են առաջին մոտմցմանը, միաժամանակ փորձելով դիտավորության հանգամանքին տալ ավելի ճշգրտված բնորոշում: Այսպես, օրինակ, նրկարատև քանավեճներից հետո 1988թ. ԱՄՆ-ի կոնգրեսը, որոշում ընդունելով նրկրում կիրառության մեջ մտցնել 1948թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված "Տնդասպանության հանցագործության կանխարգելման մասին" և դրա համար պատժի մասին" կոնվենցիան, այդ փաստաթղթում օգտագործվող գնդասպանության բնորոշման մեջ տեղ գտած "դիտավորությամբ" տերմինը փոխարինեց "որոշակի դիտավորությամբ" բառակապակցությամբ²¹:

Ֆրանսիական քրմական նոր օրենսդրությունը գնում է ավելի հեռու և սկզբունքային բնույթի նորամուծություն է կատարում: Այստեղ "դիտավորություն" տերմինը փոխարինված է "համակարգված ծրագրի իրագործում" արտահայտությամբ²²: Իրավագիտական առումով այդ արտահայտությունը կոնկրետացնում է դիտավորության հանգամանքը: Սակայն նշեն վերլուծման այդ փաստաթուղթը պատմական քաղաքականագիտության տմասնկրունից, ապա կարելի է ներակայացնել որ այսպիսով, ըստ էության, հատակնցվում է դիտավորության հանգամանքի բյուրեղացման գործընթացի պարագան, քանի որ "համակարգված ծրագիրը" հանդես է գալիս որպես այդ գործընթացի վերջնական հանգրվան:

Այլ պատկեր է գնդասպանության՝ որպես հստակագի-

տակարն նրկույթի ուսումնասիրման քննազանաւառում: Անցած տասնամյակների ընթացքում գնդաստանայության հայնցակարգը քազմիցս վնրանայվն ու լրացվն է մասնագնետների կողմից, տակայն, ինչպնս իրավացիորնն նշում է ճանաչված կանադացի գնդաստանագնետ Քուրթ Յոնասոնը, դիտավորության հանգամնքը պահպանն է իր կննտորոնական նշանակությունը որպնս գնդաստանայության “հիմնական շարտորոշիչ”²³: Այսպնս, օրինակ, գնդաստանայության հասարակագիտական քնորոշման մնջ, որը տրվն է Ֆրննք Չոքի և Քուրթ Յոնասոնի կողմից 1990 թ. և հնտագայում լայն տարածում է ստացվն, մտադրվածությունը պահպանում է իր կննտորոնական նշանակությունը. “Յնդաստանայությունը միակողմանի զանգվածային սպանության ճն է, որով պնտությունը կամ այլ իշխանություն մտադրվում է (intends) ոչնչացնն որնիցէ խումք...”²⁴:

Կարևոր նզրակացություննների է հանգում Յնդաստանայության ուսումնասիրության նյու-յորքյան ինստիտուտի տնօրնն Հնլնն Ֆայնը: Յնդաստանայության իր վաղ քնորոշումններից մնկում նա էլ ամնլի էր պարզնցրնլ դիտավորության հանգամանքի քնութագրումը, առաջարկնլով այն պարզապնս փոխադրննլ “հաշվարկված” քնտով²⁵: Հնտագայում նա սրննց այդ նույն իմաստով օգտագործնլ “նպատակատրոփված” քնտը²⁶: Վնրջնքս նա հնտագա ճշգրտումննր մտգրնց դիտավորության իր քնութագրման մնջ, առաջարկնլով գնդաստանայության կարևոր քնորոշիչններից համարնլ այն հանգամանքը, նրք որնիցէ մարդկային խմքի զանգվածային ոչնչացման քաղաքականություն՝ “սպանության դիտավորությամք”, ի հայտ է քնրում վկայությունննր առ այն, թն իշխանությունննրը “ծրագրնլ նն, կազմակնրպնլ նն կամ էլ գիտակցում նն” իրննց գնդաստանական գործողությունննրը²⁷: Օտստորնն, այս քնութագրման մնջ տնդ նն գտնլ դիտավորության հանգամանքի նրնք դրսևորումննրննր, որոնք հանախակի, ինչպնս ցույց է տալիս պատմական փորճը, ժամանակային առումով հանդնս նն գալիս միմյանցից անջատ:

Դիտավորության հանգամանքի վնրածնակնրպումնների էվոլյուցիայի ուղղվածությունը վնրևում հիշատակված հնդինակի, քնութագրական է ժամանակակից գնդաստանագիտության համար և վկայում է, որ հնտագոտությունննրը այդ քնա-

գավառում ընթանում են դիտավորության հանգամանքի կոնկրետացման ուղղությամբ՝ և իմաստային, և ժամանակային տմասնկյուններից:

Մասնավորապես, ինչպես ընդհանրացնում է իր վերջնա հրատարակած հետաքրքիր դիտարկումներում Հմերի Հաթենբախը, այս ոլորտում հմտագա ուսումնասիրությունները տանում են դեպի դիտավորության տարբեր աստիճանների բացահայտում²⁸: Այսպես, օրինակ, Վահագն Դադրիանը դեռևս անգլյալ դարի 90-ականներին առաջարկեց “ցնդասպանության պարադիգմայի” հայնցակարգը, որտեղ տարբերագատում է դիտավորության նրկու փուլեր՝ “նախնական” և “վերջնական”²⁹: Դիտավորության հանգամանքի կիրառումը պատմագիտական հետազոտություններում հնարավորություն է ստեղծվում տարբերագատելու *կոտորածը*, ցնդասպանությունից, ինչից հետևում է, որ այդ նրկու նրնվությունների միջև, հասարակագիտական կամ իրավագիտական տմասնկյունից (բայց, իհարկև, ոչ բարոյական) դատելով, գոյություն ունի որակական տարբերություն:

Համաձայն ցնդասպանագիտության մեջ տարածում ստացած տմասնկնտի, կոտորածի պարագայում դիտավորության հանգամանքը բացակայում է³⁰: Ժամանակին Ատն Զորբացյանը իրավագիտորնն նշել էր, որ կոտորածը արտահայտվում է “վայրի սպանությունների” տնքով՝ ի տարբերություն ցնդասպանությանը, որի դնքում առկա է “ծրագրված” լինելու հանգամանքը³¹:

Ինչպես հաճախ է պատահում իրական կյանքում, ծրագրերը մնում են մասնակի կան նույնիսկ լիովին չիրականացված: Սակայն արդեն միայն ծրագրի գոյության փաստի առկայությունը վկայում է, որ տվյալ պնտականությունը մտնլ է էվոլյուցիայի մի նոր փուլ, որը մնք առաջարկում մք անվաննլ նախա-ցնդասպանական

2. Նախացնդասպանական իրավիճակ

Օսմանյան կայսրությունում 1876 թ.

1876 թ. մայիսին Օսմանյան կայսրությունում տնղի ուննցավ բուլղարների դաժան կոտորած: Օգտագործնլով ժամանակի դիվանագիտական փաստաթղթերը, այդ թվում նաև

դնեա չիրատարակված նյութեր, մենք եկն ենք ներակացոյ-
յան, որ այն մաս էր կազմում մի պետական ծրագրի, որը իր
մեջ պարունակում էր գնդապանության մի շարք կարևոր քա-
ղաքիչներ:

Ա. Հիմնական գոհի ընտրություն

Թանգիմաթի բարձնորոգումների առաջին փուլի ընթաց-
քում օսմանյան կառավարությունը փորձեց Բուլղարիայում ի-
րականացնել որոշ սահմանակ փետոյթի բարձրօլտումներ և
այդպիսով կամեցնել քուլդարների ազատագրական շարժման
վերընթաց զարգացումը: Սակայն այդ քաղաքականությունը
մատնվեց անհաջողության, քանի որ 1850 թ. բռնկվեց լայնա-
ժավալ զինված ապստամբություն թուրքական թռնապետու-
յան դնմ: Թնն այն հաջողվեց ճնշել միայն մեծ ջանքերի շնոր-
հիվ, օգտագործելով և կանտնալոր քանակը և քաշիքոզուկներին
(զինված նլուզակներին), սակայն իշխանությունները ամեն ինչ
արեցին, որ հնուու պահեն մահմեդական ազգաբնակչությանը
ապստամբների դնմ զինված գործողությունների մեջ ներգրա-
վելուց: Վիդինի վիլայեթի նորանշանակ վալի Ալի Ռոզա փա-
շային տրվեցին համապատասխան գրավոր ցուցմունքներ³²:

Թանգիմաթի նրկորդ փուլի շրջանքում սկզբում իշխանու-
յունները փորձ արեցին Բուլղարիայում կիտարել ազգային հար-
ցում իրնեց մշակած նոր՝ «միաձուլման» (թուրքերնն նրանք օգ-
տագործում էին «խաթնում ու միացում» [“meze-ü telifi”] արտա-
հայտությունը, իսկ ֆրանսերնն՝ “միաձուլում” [“fusion”] քաղ)
քաղաքականությունը, որի նպատակն էր Օսմանյան կայսրու-
յան քրիստոնյա հաշտակների՝ մահմեդականների հնու իրա-
վունքների հավատարեցման նւ միասնական “օսմանյան ժո-
ղովրդի” ստեղծման քողի ննրքո ձնտնարմոխ լինել քրիստոնյա
ժողովուրդների ուժացման գործընթածին նւ այդպիսով կամեց-
նել նրանց ազգային-ազատագրական պայքարի աճը³³: Սա-
կայն այդ քաղաքականությունը նույնպն մատնվեց անհաջո-
ղության և ազգային-ազատագրական շարժումը ոչ միայն չթու-
լացավ, այլ գնալով ձնեք բնրեց տվնլի մեծ թափ: Հնտագայում՝
1867 և 1875թթ. այստեղ տեղի ունեցան զինված ընդվզումներ
թուրքական թռնապետության դնմ, որոնք դաժանորնն ճնշվե-
ցին:

Առավել փտանգավոր համարվեց վերջինը: Նրա ճնշման նպատակով իշխանությունները օգտագործեցին ոչ միայն քանակային ստորաբաժանումները, այլ նաև ներգրավվեցին մասնակցական ազգաբնակչությանը՝ բաժանելով նրան զենք³⁴: Այս անուղղակի վկայություն է առ այն, որ նրանք նախապատրաստվում էին իրականացնել շատ ավելի լայնածավալ գործողություն, քան թե՛ պահանջվում էր այդ սահմանափակ ապստամբությունը ճնշելու համար: Ուշագրավ է, որ ապստամբությունը ճնշելուց հետո էլ իշխանությունները շարունակում էին ձեռնարկել «ակտիվ միջոցառումներ», ինչպես նշվում էր Ադրիանապոլիսում քրիտանական փոխ-հյուպատոսի կողմից ստացված հաղորդագրության մեջ. մասնավորապես, նրանք սկսել էին «զինյալների հավաքագրումը»³⁵:

Այս հաղորդագրությունը փաստում է թուրքական իշխանությունների շրջանում լայնածավալ բռնությունների քաղաքականություն իրականացնելու մտադրվածության ձևավորման վաղ փուլը, որը, դեռևս չունենալով «ցեղասպանական դիտավորություն», միաժամանակ ազդարարում էր «ավանդական» միջնադարյան կոտորածների քաղաքականության՝ ցեղասպանության քաղաքականության վերաման գործընթացի սկիզբը:

Ըստ նրևոյթին, այդ և նմանատիպ հաղորդագրությունների ազդեցության տակ Կ. Պոլսում գտնվող արտասահմանյան դիվանագետները, գլխավորապես Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Հ. Էլիոթը և Ռուսաստանի դեսպան Ն. Պ. Իզնատևը, կանխազգալով բուլղարներին սպառնացող վտանգի հատունացումը, ձեռնարկեցին որոշակի քայլեր, նպատակ ունենալով կասեցնել այդ գործընթացը: Նրանք գործադրեցին ճնշում սուլթան Արդուլ Ազիզի և մեծ վեզիր Մահմուդ Նեդիմ փաշայի վրա և հորդորեցին կայսրության բարձրագույն ատյաններին այս անգամ ապստամբությունը բարենորոգումների վրա, այլ ոչ թե՛ կիսարմավ ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականություն³⁶: Սուլթանը հրապարակում է հատուկ հրովարտակ և ազդարարում է բարենորոգումները շարունակելու իր կամքը, իսկ մեծ վեզիրը հեռագիր է ուղարկում վալիներին (կուսակալներին) ու հրամայում է դադարեցնել քրիստոնյաների հետապնդումները³⁷:

Ուշագրավ է, որ Մեծ վեզիրի որդեգրած մոտեցման հետ իրենց անհամաձայնությունն են հայտնում և հրաժարական են

տալիս այդ տարիների ականավոր պնտական գործիչներ Հյուսմյն Ամնի փաշան և Միդիատ փաշան³⁸: Երկուսն էլ կողմնակից էին Բալկաններում և մասնավորապես Բուլղարիայում քիթթ ուժի օգտագործման վրա հիմնված քաղաքականության³⁹: Հնազապում, ինչպես ցույց է տրվում ներքևում, այս գործիչները, նորից հայտնվելով կառավարության կազմում, մշակեցին բուլղարներին ոչնչացնելու քաղաքականության ծրագիր:

Ինչպես նրանք է Փիլիպոլիսում ռուսական փոխ-հյուպատոսի գեկուցազրից, Հյուսմյն Ամնին ու Միդիատը միայնակ չէին բուլղարների նկատմամբ ֆիզիկական հաշվմահարդարի քաղաքականություն իրականացնելու ցանկության մեջ: Տնդական իշխանությունները և հատկապես զապտիրենները⁴⁰ ոչ միայն չէին ննջարկվում մայրաքաղաքից ստացված հրամանին, այլ էլ ավելի էին ուժնղացնում թնությունները բուլղարների դնմ⁴¹: Նա հատուկ ընդգծում է, որ անսախտաղնա շատացնել է զապտիրենների կողմից իրականացվող սպանությունների թիվը⁴²:

Ը. Ցնդասպանության ծրագիրը

1876 թ. մայիսի նրկրորդ կնմնրից Օսմանյան կայսրության տարբեր քաղաքներում գտնվող և քրիտանական, և ռուսական դիվանագնտները համարյա միաժամանակյա սկսում են ստանալ տնղնկություններ, որոնք վկայում են, որ այդ նրկրի բարձրագույն իշխանությունները արդնն մշակել էին բուլղարների դնմ գործնլու որոշակի ծրագիր և համապասխան ցուցումներին էին տվնլ բուլղարական նահանգների տնղական իշխանություններին:

Աղրիանապոլսի քրիտանական փոխ-հյուպատոսի ստացած տնղնկության համաձայն, կառավարության կողմից հանձնարարականներ են ուղարկվնլ տնղական իշխանություններին, որոնցով ցուցում է տրվնլ նրանց “ոչնչացննլ բուլղարներին” և սպաննլ վնց տարնկանից ցածր բոլոր արու մանուկներին: Այդ միջոցառումներով, նպատակ է դրվում “բնաջնջնլ ցնղը (race) և ստիպնլ մնացածին արտագաղթնլ”⁴³: Այդ կարևոր տնղնկության աղբյուրն է նղնլ օսմանյան բյուրոկրատիայի ազգությանբ ալբանացի մի ներկայացուցիչ:

Փիլիպոլիսի ռուսական փոխ-հյուպատոս Նայդն Գննուլին, նրբ նա ժամանակավորապես գտնվում էր մայրաքաղաքում,

օգտագործելով իր անձնական կապերը կառավարության անդամներից մեկի հետ հաջողվել էր ստանալ կարևոր լրատվություն, որը միանշանակորեն հաստատում էր բրիտանացիների տնդնկությունները բուլղարներին բնաջնջելու ծրագրի գոյություն ունենալու մասին և լույս էր սփռում նրա որոշ կարևոր մանրամասների վրա: Ստորև ներկայացնում ենք այդ հաղորդագրությունը.

“Թուրքական կառավարությունը որոշում է ընդունել ապստամբության ճնշման պատրվագով ոչնչացնել լիովին բուլղարական այն... բնակավայրերը, որոնց բնակիչները առավել առաջընթաց են ապրել, իսկ մնացյալ գյուղերը ու քաղաքները ավերել քաշիքօզուկների ասպատակությունների միջոցով, քաղաքային բնակչության լավագույն ներկայացուցիչներին ոչնչացնել այս կամ այն ձևով, բնաջնջել ողջ մտավորականությանը և կենդանի չթողնել Ռուսաստանում կրթություն ստացած ոչ մի ուսուցչի, փակել ուսումնարանները և այնպես ճնշել ժողովրդին, որ նա հնարավորություն չունենա նրբեկից վերականգնվի ու վերադառնա ներկայիս վիճակաին, նրք նա վտանգ է ներկայացնում թուրքերի տիրապետության համար, և վերջապես, թուրքացնել նրա մի մասին, որ էլ ավելի թուլացնել նրան:”⁴⁴

Դժվար չէ նկատել, որ տարբեր աղբյուրներից ստացված այս տվյալները, որոնք տնդ են գտնվ տարբեր, ավելի ճիշտ, իրար հետ հակամարտող պնտությունների պաշտոնական դիվանագիտական փաստաթղթերում, ըստ էության, իրար լրացնում են և հնարավորություն են տալիս նգրակացնելու, որ իսկապես թուրքական կառավարական շրջանակներում գոյություն է ուննցնել բուլղարներին՝ որպես էթնիկական խմբի դիտավորությամբ ոչնչացնելու ծրագիր: Այդ ծրագրի ցնդասպանական բնույթը տարակուսանք չի հարուցում:

Վնտաքրքիր է համմատել, թն ինչպես են վարվել Ռուսաստանի և Մնծ Բրիտանիայի դնսպանները իրենց ձնքն ընկած տնդնկությունների հետ: Ն. Պ. Իգնատևը պարզապես կցն էր Փի-

լիպոլիսի փոխ-հյուպատոսից ստացված վերընշված հաղորդագրությունը ցարին ուղարկվող իր գնկուցագրին և ուղարկել այն Պետերբուրգ, այդպիսով հնարավորինս արագ տեղեկացնելով իր կառավարությանը բուլղարներին սպառնացող վտանգի մասին⁴⁵:

Դեպքան Հ. Էլիոթը, որի անձնական բարձրագույնը Միդհատ փաշայի հետ ժամանակակիցների համար գաղտնիք չէր, ըստ էության, չէր վստահել այդ տեղեկություններին և Սադոնիկիի քրիտանական հյուպատոսին դիմել էր մեծագույն զգուշավորությամբ ձևակերպված “հատուկ խնդրանքով” (sic!) պարզել, ադոյո՞րք մահամուկականների հարձակումները քրիստոնյաների վրա կարող են լինել “նախապես պատրաստված հարձակման” արդյունք⁴⁶: Որքանով կարելի է եզրակացնել հրապարակված քրիտանական փաստաթղթերից, նա այդպես էլ Լոնդոնին տեղյակ չպահեց իր ստացած կարևոր տեղեկության մասին: Դրա պատճառը կարելի է ենթադրել, այն էր, որ նրան հայտնի էր, որ այդ հրկշակող ծրագրի հնդինականներից էր Միդհատ փաշան, որը հենց նույն Էլիոթի անվերապահ աջակցությամբ ղեկավարում էր սահմանադրական շարժումը մայրաքաղաքում:

Մինչդեռ ռուսական դիվանագիտությանը հաջողվել էր պարզել, որ բացի Միդհատից այդ ծրագրի հնդինականությունը պատկանում էր նաև վերը նշված Հյուսնյա Ավնի փաշային, իսկ վերջնական որոշումը ընդունվել էր կառավարության նիստի ընթացքում⁴⁷: Ռուս դիվանագետները հայտնում էին, որ կառավարության որոշումը վերաքննում էր ոչ միայն բուլղարների բնաջնջմանը, այլ նաև Բալկանյան թերակղզու ողջ սլավոնական ազգաբնակչության “սիստեմատիկ կոտորելուն”⁴⁸:

Այդ ամիսներին Կ. Պոլսում գտնվող նրիտասարդ ռուս թուրքագետ Վասիլի Սմիտնովը⁴⁹, հենվելով “ստամբուլյան հարաբերություններին լավ ծանոթ մարդկանցից” ստացված տեղեկությունների վրա, տալիս է նրևք թուրք պետական գործիչների անունները, որոնք կազմում էին, ըստ իր բնութագրման, “բուլղարական սարսափների դժոխքային նշյակը”. նրանք էին բացի Միդհատ փաշայից այդ տարիների խոշոր պետական գործիչ ու ճանաչված բառարանագետ Ահմեդ Վեֆիք փաշան և “նոր օսմանցիների” շարժման առաջնորդներից Ալի Սուպին⁵⁰: Նրանք, ըստ Սմիտնովի, նպատակադրվել էին “սիստեմատիկորեն ոչնչացնել իրենց համար ատելի բուլղարներին և

... համառոտն հետևում են իրենց ծրագրին...⁵¹:

Շարունակելով հետաքրքրվել այդ խնդրով ռուսական դիվանագետները կարողացան բացահայտել այդ ցնդասպանական ծրագրի մի շարք այլ մանրամասներ: Համաձայն Ռուսն քաղաքաքի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Վ. Ֆ. Կոժենիկովի տեղացած տեղեկությունների, կայսրության մայրաքաղաքում Միդիատ փաշայի ղեկավարությամբ գործում է գաղտնի կոմիտե՝ “Սյուփյուրզմի” (“Ավել”) անվանումով: Ըստ այդ տեղեկության, “Սյուփյուրզմի” թիրախը միայն բուլղարները չեն, նրա նպատակն է ոչնչացնել նրկրի ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը⁵²:

Այդ ոճրագործ խմբակի գոյության մասին ռուսական դիվանագետությանը հայտնի էր դարձել 1876 թ. նոյեմբերին: Մակայն, ըստ նրկույթին, այն ստեղծվել էր ավելի վաղ, դեռևս այդ նույն տարվա մայիսին, նրք կառավարությունը Միդիատի և Նյուսմյն Ավնիի ճնշման ներքո ընդունել էր վերոհիշյալ որոշումը բուլղարներին ոչնչացնելու մասին: Հետագայում, Նյուսմյն Ավնիի սպառնալուծից հետո (նայն թվականի հունիսի 15-ին) այն համալրվել էր նոր անդամներով (հայտնի են Վլեֆիք փաշայի և Ալի Սուալիի անունները), սակայն, ինչպես վկայում է հաղորդագրությունը “Սյուփյուրզմի” մասին, Միդիատը պահպանել էր իր ղեկավար դիրքը:

Գ. Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների գանգվածային կոտորածի վտանգ

1876 թ. նրկրորդ կմսի ընթացքում մահմեդական հոգևորականության հակաքրիստոնեական քարոզչությունը գնալով սաստկանում է: Այդ փաստը արձանագրել է ժամանակի մամուլը⁵³: Հետզհետե այն ընդունում է քրստոնյաներին ֆիզիկական բնաջնջման կոչերի ձև: Այդ փաստը չէր վրիպել ռուսական դիվանագետների ուշադրությունից: “Խոջաները”, - գրում էր դեսպան Իգնատևը ցարին, - սկսում են բացեփրաց հանդես գալ “գլավորներին” ոչնչացնելու կոչերով⁵⁴:

Նկատվում է գործողությունների և քարոզչության որոշակի համակարգում քարծրագույն իշխանությունների և մահմեդական հոգևորականության գործողությունների միջև: Մակայն տարակուսանք չի հարուցում, որ նախաձեռնությունը պատկա-

նում էր կառավարությանը և պատճառը ոչ միայն և ոչ այնքան մահամղական մոլեռանդությունն էր, որը դարձր շարունակ գոյություն ունեւ Օսմանյան կայսրության մահամղական ազգաբնակչության միջավայրում, այլ նրկրի բարձրագույն իշխանությունների նոր քաղաքականությունը բուլղարների և այլ քրիստոնյանների նկատմամբ: Այս կարևոր հանգամանքը ընդգծել է ղեկուս այդ իրադարձությունների մեզ անհայտ ժամանակիցը՝ ղմսպան Իգնատևի անձնական ֆոնդում այլ ձեռագրների հմտ պահվող անատորագիր վերլուծական տեղեկագրի հնդիկնակը: Նա գրում է. «Առաջներում քրիստոնյաներին ճնշում ու ջարդում էին մահամղականները, այժմ նրանց ճնշում ու ջարդում է կառավարությունը»⁵⁵: Այդ տմասկնտը կիսում էր նաև Իգնատևը: Պետերբուրգ ուղարկած իր գնկուցարներից մեկում նա ընդգծում է, որ ուժեղացող մահամղական մոլեռանդության պատճառը թուրքական կառավարման համակարգի ներկայացուցիչների մեծ մասի գործողություններն են՝ ամենատկրում գտնվողից մինչև ամենաստորինը⁵⁶:

Կարմլի է արձանագրել, որ ամսան և աշնան ամիսների ընթացքում ոճրագործ խմբակի ծրագրերը ընդլայնվել էին և նրանք սկսել էին նախապատրաստել կայսրության ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչության զանգվածային կոտորած: Դրա մասին է վկայում ոչ միայն Վ. Ֆ. Կոժևնիկովի վերընշված հաղորդագրությունը: Դեուս հոկտեմբերին Ռուսաստանի Իգնատևը հաղորդում էր Ալեքսանդր Գորչակովին, «որ լիովին հիմնավորված է վախը ներքին կոտորածներից»⁵⁷:

Փաստերը վկայում են, որ 1876 թ. վերջին ամիսներին թուրքական իշխանությունները պատրաստվում էին կազմակերպել լայնածավալ կոտորած նաև հայ ժողովրդի ղմս: Արդեն հոկտեմբերի սկզբներին հայկական մամուլը արձանագրեց հայերի ղմս ուղղված մահամղական մոլեռանդության ուժեղացման փաստը, միաժամանակ զգուշորեն մնթադրելով, որ այդ տեղի է ունենում տեղական իշխանությունների թողտվության պայմաններում⁵⁸: Նույն ժամանակահատվածում թուրքական մամուլը, մասնավորապես կառավարության շմփողը հանդիսացող «Բասիրմթ» լրագիրը, մեղադրում է հայերին, թմ իրո նրանք՝ Պոլսի պատրիարքի ղեկավարությամբ նախապատրաստում են զինված ապստամբություն⁵⁹, այդպիսով հող նա-

խաւարտութեամբ նրանց կոտորածի համար:

Ռուսական դիվանագիտական աղբյուրները հնարավորութիւն են տալիս պատկերացում ստանալ այդ ծրագրի որոշ մանրամասների մասին: Հոկտեմբերին Գորչակովին հղած իր զնկուցագրերից մեկում Իգնատևը, հենվելով Պոլստ հայ պատրիարքի կողմից իրեն հայտնած տեղեկության վրա, գրում է, որ Միդիատը մեղադրել է հայերին, թէ իբր նրանք մեծ քանակութեամբ զենք են գնել արտասահմանում և նախապատրաստում են ապստամբություն Ռուսաստանի հետ սահմանամերձ շրջաններում, որպէսզի «ապահովեն Ռուսաստանի միջամտությունը»⁶⁰:

Այսպիսով, կարելի է նկատկացնել, որ կոտորածը իրականացվելու էր հենց այդ պատրվակով: Նմանությունը «Միտասարդ» կամ «նոր» օսմանցիների՝ առաջնորդի և նրիտքորքերի պարագլուխների գործելակերպի միջև ակնառու է: Հետաքրքիր է նշել, որ Ռուսաստանի գործոնը մեծ դեր է խաղացել նաև Միդիատի հակաքուլդարական ծրագրերում: Իգնատևի զնկուցագրերից մեկում քերված են Միդիատ փաշայի հետևյալ խոսքերը, ուղղված քուլդարների ներկայացուցիչներին. «Ի՞նչ ձեր հույսը դնում եք Ռուսաստանի վրա, սակայն նրք նա վերջիվերջո կգա, նա կգտնի միայն ալմերակներ»⁶¹:

Նոյեմբերի վերջերին կ. Պոլսի ռուս դեսպանը մեկ անգամ ևս հայտնեց Պետերբուրգին, թէ հյուպատոսները հաղորդում են, որ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքի վրա շարունակվում է քրիստոնյաների «աղաղակող ճնշումը», ընդ որում, ոչ միայն սլավոնների, այլ նաև՝ Փոքր Ասիայի քրիստոնյաների»⁶²:

Ահա այս պայմաններում էր, որ տեղի ունեցավ Վանի դեկտեմբերի 1-ի հայտնի հրկիզումը, կազմակերպված տեղի թուրքական իշխանությունների կողմից: Այդ իրադարձությանը հայրենական պատմագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է, սակայն դիտարկել է այն որպէս մեկուսի նրկույթ: Մինչդեռ, ինչպէս վկայում է իր կոնֆիդենցիալ զնկուցագրում Իգնատևին վերջինիս գաղտնի գործակալ Պ. Անիտոն, որը Միդիատի օգնականն էր և անճանկան թարգմանիչը և այդպիսով լավատեղյակ էր նրկրի անցուցարձից, այդ թվում, նաև այնպիսի իրադարձություններից, որոնք իշխանությունները պահում էին գաղտնի, համարյա միաժամանակ թուրքական կանոնա-

վոր բանակը իրականացրեց «զազանություններ Յոզդատի հայկական գյուղերում»⁶³: Անտարակույս, բանակը ստացել էր համապատասխան հրաման: Այսպիսով, կարմլի է նզրակացնել, որ հայերի դմմ նախապատրաստվող կոտորածի վտանգը բավական իրական էր:

Այսպիսով, կարմլի նզրակացնել, որ 1876 թ. Օսմանյան կայսրությունը մոտ էր կանգնած ժամանակակից հասկացողությամբ լայնածավալ ցնդասպանություն իրականացնելու գործընթաց սկսելուն: Առկա էին ոճրագործը՝ ի դմմն պնտական բարձրատիճան գործիչների բաղկացած մի խմբակի, գոեղ՝ բուլղարները, ցնդասպանություն իրականացնելու դիտավորությունը՝ արտահայտված այդ ոճրագործ խմբակի կողմից նախապատրաստած ցնդասպանության ծրագրի տմարով: Նախատմնսվում էր, բարննպատտ պայմանների դմացում, իրականացնել նմանատիպ գործողություններ նաև կայսրության այլ քրիստոնյա ժողովուրդների դմմ, մասնավորապես՝ հայերի դմմ: Սակայն բարննպատտ պայմաններ չտնդծվեցին: Իր էությանը ցնդասպանական ծրագիրը իրականացվեց միայն մասամբ: Բուլղար ժողովուրդը փրկվեց զանգվածային քնաջնջումից: Այլ խոսքերով ասած, նախա-ցնդասպանական իրավիճակը չվնրածնց ցնդասպանության: Այդ տնդի ուննցավ տվնի ուշ՝ սույթան Արդուլ Վամիդի անմիջական դմկավարությամբ, նրբ 1890-ականների լայնածավալ կոտորածներով սկիզբ ասավ Վայոց ցնդասպանության շուրջ նրկու տասնամյակ տևած գործընթացը:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *R. Lemkin. Axis Rule in Occupied Europe.* Washington, 1944.
2. Տնն այդ մասին *L. Kuper. Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century.* New Haven and London, 1981, p. 22: Ըստ նրննության, Բուլղրը օգտվել է մնդադրական ակտի անգլմրնն տարբերակից:
3. Տնն այդ փաստաթղթի արխիվային քնագրի իրատարակված տնրատում *Нюрнбергский процесс: Сборник материалов в 8-ми томах, Москва, 1987, с. 293.*
4. *J. N. Porter. Introduction: What is Genocide? Notes Toward a Definition.* - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology.* Ed.

by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 5.

5. *Raphael Lemkin on Genocide*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 317.

6. ՏՄՆ ԱՅՂ մաշին V. N. Dadrian. The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide. A Reinterpretation of the Concept of Holocaust. - *Holocaust and Genocide Studies: An International Journal*. 1988, Vol. 3, No. 2, p. 163.

7. *Raphael Lemkin on Genocide*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 317.

8. *Ibid*, p. 330.

9. Մեքքերումն ըստ L. Kuper. *Genocide: Its Political Use...*, p. 23.

10. J. H. Tashjian. *Genocide, the United Nations and the Armenians*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 134.

11. Մեքքերումն ըստ Ю. А. Решетов. *Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности*. Москва, 1983, с. 102.

12. Անգլերեն պաշտոնական տեքստը տես. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide A/RES/260 A (III), 9 December 1948*. - In: *The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995*. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United Nations, 1995, p. 151-153.

13. *In favor of the Ratification of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Presented to The Subcommittee on the Genocide Convention of the Senate Foreign Relations Committee. - *Armenian Affairs: A Journal on Armenian Studies*, 1950, Vol. 1, No. 2, p. 221.

14. ՏՄՆ ԱՅՂ մաշին L. A. Chorbajian. *Massacre or Genocide: An Essay in Personal Biography and Objective Experience*. - In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New-York-London, 1982, p. 121.

15. *Introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations*. - In: *The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995*. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United

Nations, 1995, p. 21.

16. *Leo Kuper, Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century.* New Haven and London, 1981, p. 33-35.

17. ՏՆՍ. *Frédéric Guillaume Dufour, Toward a Socio-historical Theory of Persecution and an Analytical Concept of Genocide.* - YCISS Occasional Paper, Nr. 67, October 2001, p.13.

18. Այս խնդիրը մանրամասն ուսումնասիրել է Յու. Բարսեղյանը. ՏՆՍ. *Ю. Г. Барсегов, Геноцид армян преступление по международному праву.* Москва: Издательский дом "XXI век – Согласие", 2000, с. 93-121. Ինքը Բարսեղյանը ներկայացրել է:

19. ՏՆՍ այդ մասին. *Cecile Tournaye, Genocidal Intent before the ICTY.* - International and Comparative Law Quarterly, April 2003, vol. 52, no. 2, pp. 447-462

20. ՏՆՍ այդ փաստաթղթի տեքստում. *Security Council resolution containing the decision to establish an international tribunal for the prosecution of persons responsible for genocide and other serious violations of international humanitarian law committed in Rwanda or in the territory of neighbouring States S/RES/955 (1994), 8 November 1994.* - In: The United Nations: Blue Books Series, Volume VII: The United Nations and Human Rights, 1945-1995. With an introduction by Boutros Boutros-Ghali, Secretary General of the United Nations. New York: Department of Public Information, United Nations, 1995, p.490.

21. ՏՆՍ այդ փաստաթղթի տեքստում. *Franc Chalk and Kurt Jonassohn, The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies.* New Haven and London, 1990, p. 51.

22. ՏՆՍ այդ մասին. *Uwe Makino, Final Solutions, Crimes Against Mankind: on the Genesis and Criticism of the Concept of Genocide.* - Journal of Genocide Research, 2001, 3(1), p. 67.

23. *Kurt Jonassohn, Defining the Perpetrator: Seeking Proof of Intent.* - MIGS Occasional Paper, March 1993, p. 1.

24. *Franc Chalk and Kurt Jonassohn, The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies.* New Haven and London, 1990, p. 23.

25. *Helen Fein, Testing Theories Brutally: Armenia (1915), Bosnia (1992) and Rwanda (1994).* – Problems of Genocide: Proceedings of the international Conference on "Problems of Genocide", April 21-23, 1995, National Academy of Sciences, Yerevan, Republic of Armenia. Cambridge, MA, 1997, p. 182.

26. *Ibid.*, p. 181.

27. *Helen Fein, Denying Genocide: From Armenia to Bosnia: A*

lecture delivered at the London School of Economics and Political Science on 22 January 2001. – London School of Economics and Political Science: Occasional Papers in Comparative and International Politics 1. London: Department of Government, [2001], p. 4-5.

28. *Henry R. Huttenbach*, From the Editor: Towards a Conceptual Definition of Genocide. – *Journal of Genocide Research*, 2002, 4(2), p. 167–176.

29. *Yahakn N. Dadrian*, Towards a Theory of Genocide: Incorporating the Instance of Holocaust: Comments, Criticisms and Suggestions. – *Holocaust and Genocide Studies*, 1990, Vol. 5, No. 2, p. 143.

30. Տևս, օրինակ. *Christian P. Scherrer*, Towards a Theory of Modern Genocide. *Comparative Genocide Research: Definitions, Criteria, Typologies, Cases, Key Elements, Patterns and Voids*. – *Journal of Genocide Research*, 1999, 1(1), p. 15.

31. *L. A. Chorbajian*, Massacre or Genocide: An Essay in Personal Biography and Objective Experience. – In: *Genocide and Human Rights: A Global Anthology*. Edited by *J. N. Porter*. Lanham-New-York-London, 1982, p. 121.

32. Տես սուլթանի կողմից Ռ-րզա փաշային տրված “բարձրագույն զուգմունքները” պարունակող փաստաթղթի տեքստում, որը հրատարակվել է թուրք ճանաչված միջնադարյան Հալիլ Ինալչըրը. Ferikan-ı kiramdan bu def'a memuriyet-i mahsusa ile Vidin canibine izam buyrulacak Rıza Paşa hazzretlerine talimat-ı seniyye müsvedesi. – *Hallî Inalcık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezi'nin 50. yılı, 1942-1992)*. İstanbul, 1992, Vesikalar V, s. 124.

33. Ավելի հանգամանալից այդ քաղաքականության բնութագրմանը անդրադարձել ենք հետևյալ հոդվածում. *Ռ. Ա. Մաֆրասյան*, Օսմանացման քաղաքականության պատմությունից. – Արևելագիտության հարցեր. Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու, Պրակ 1-2, Երևան, 1983, էջ. 193 – 202:

34. Н. Геров — Н. П. Игнатьеву, 22 марта 1876 г. Приложение. — *Документы за българската история*. Т. 2: Архив на Найден Геров. Ч. 2, София, 1932, с. 153.

35. Տես այդ մասին. Rev. J. Clarke to British Vice Consul in Adrianople J. H. Dupuis, October 15, 1875. – In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I: British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2: The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876*. Editor: *D. Gillard*. Bethesda, 1985, p. 137-138.

36. Տես այդ մասին. *Roderic Davison*, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. Princeton, 1963, p. 315-317; Записки графа Н.

П. Игнатъева. — Исторический вестник, 1914, т. 135, с. 454.

37. Н. Геров — Н. П. Игнатъеву, 3 ноября 1875 г. — *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найдено Герова. Ч. 2, София, 1932, с. 126.

38. Ասորի այն նույն Միջինառ փաշայի մասին է, որը համարվում է օսմանյան արաբին սահմանադրության «կնքահայրը»:

39. Sbu. Roderic Davison, Reform., p. 317; И. Е. Фадеева, Мидхат-паша : Жизнь и деятельность. Москва, 1977, с. 71.

40. Այդպես էին անվանվում բաղիկանալան զինված ստորաբաժանումների անդամներին:

41. Н. Геров — Н. П. Игнатъеву, 3 ноября 1875 г. — *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найдено Герова. Ч. 2, София, 1932, с. 126.

42. Նույն տեղում:

43. J. H. Dupuis to H. Elliot, May 19, 1876. — In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I: British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2: The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876*. Editor: D. Gillard. Bethesda, 1985, p. 234.

44. Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополе, 17 мая/29 мая 1876г., копия, прил.к предыд. — Архив Внешней Политики России (АВПР), ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 159об — 160. Գնտույի անձնական արխիվում պահպանվել է այդ փաստաթղթի մեկ այլ օրինակ, որը ժամանակին հրատարակվել է Բուլղարիայում : Այն էականորեն չի տարբերվում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում պահվող օրինակից: Sbu. Доклад Герова. Константинополь, май 1876г. - *Документи за българската история*. Т. 2 : Архив на Найдено Герова. Ч. 2, София, 1932, с. 168-169.

45. Игнатъев - Царю, 21 мая/2 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 148 - 154.

46. H. Elliot to J. E. Blunt. — In: *The Near and Middle East, 1856-1914 Part I: British Documents on Foreign Affairs. Series B: Near and Middle East, Volume 2: The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876*. Editor: D. Gillard. Bethesda, 1985, p. 238.

47. Вице-консул в Филипполе - Послу в Константинополе, 17 мая/29 мая 1876г., копия, прил.к предыд. — АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, лл. 159об.

48. Из донесения Н. Даскалова (Варна) генеральному консулу России в Русе В. Т. Кожевникову, 24 августа 1876 г. — В кн.: *По следите на насилията*. Документи и материали за на-

лагане на ислам. Част първа. Съставител *Петър Петров*, София, 1987, с. 184.

49. Վերադասեալով հայրենիք, Վ. Սմիտնովը ծաղայեց քննաւոր գիտա-մանկավարժական գործունեություն և դասվեց քուսական թուրազիտության քննաչված դմրնրի շարքին: Արա գիտական գործունեության ու պատմագիտական հայացքների մասին տես *А. С. Твертинова*. В. Д. Смирнов - историк Турции (К 125-летию со дня рождения). - Советская тюркология, 1971, 4, с. 103-114.

50. *В. Смирнов*, Официальная Турция в лицах. Stambul und das moderne Türkentum. Politische, sociale und biographische Bilder, von einem Osmanen, Leipzig, 1877. - Вестник Европы, 1878, кн. 1, с. 311.

51. Առյն տնդում:

52. В. Ф. Кожевников - Н. П. Игнатьеву, 12 ноября 1876 г., Приложение. - Освобождение Болгарии от турецкого ига: документы в трех томах. Том первый: Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875-1877. Под ред. *С. А. Никитина*, *В. Д. Канобеева*, *Ал. К. Бурмова*, *Н.Т. Тодорова*. Москва, 1961, с.501.

53. Տես, օրինակ. *Մերոյ Հայաստանի*, 3 հուլիսի 1876:

54. Игнатьев-Царю, 21 мая/2 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, л.153об

55. "Записка (без подписи) "О смысле кризиса, происходящего в настоящее время в Турецкой империи и о влиянии происходящих в ней реформ на ее государственный строй". - Государственный Архив РФ (ЦГАОР СССР), ф. 730 (фонд Н.П.Игнатьева), оп. 1, ед. хр. 706.

56. Игнатьев-Горчакову, 18/30 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 150.

57. Игнатьев-Горчакову, 13/25 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 27.

58. Տես. *Մերոյ Հայաստանի*, 2 հոկտեմբերի, 1876:

59. Այդ մասին հաղորդում էր նույն *Մերոյ Հայաստանի* լրագիրը իր հոկտեմբերի 23-ի ծանարում, հղելով "Նուստ "Նորագիր":

60. Игнатьев-Горчакову, 18/30 октября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л.137об - 138.

61. Игнатьев-Гирсу, 24 мая/5 июня 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия МИД, 1876, д. 25, л.153об.

62. Игнатьев-Горчакову, 18/30 ноября 1876г. - АВПР, ф. Канцелярия, 1876, д. 32, л. 539-539об.

63. П. Анино - Н. П. Игнатьеву, 1876. - Государственный Архив РФ, ф. 730 (фонд Н.П.Игнатьева), оп. 1, ед. хр. 917.

**РЕМ КАЗАНДЖЯН, СМБАТ АЗНАУРЯН,
ДИАНА ГРИГОРЯН**

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАССМОТРЕНИЯ
АРМЯНСКОГО ВОПРОСА НА ПЕРЕГОВОРАХ В
БРЕСТ-ЛИТОВСКЕ (1918г.)***

Вопреки распространенному мнению, будто требование об отторжении в пользу Турции территорий, занимаемых Россией с 1878г. по Сан-Стефанскому русско-турецкому и многостороннему Берлинскому договорам, было выдвинуто странами Четверного союза только на последней стадии переговоров в Брест-Литовске (1918г.), вопрос, как свидетельствуют многочисленные документы того времени, был фактически предreshен еще задолго до этого, и включение его в последний ультиматум стран Четверки от 21(8) февраля 1918г. есть всего лишь тактический прием, обусловленный соображениями постепенного наращивания требований в целях добиться подписания кабального для противоположной стороны договора.

Так, еще 29 января 1913г. германский посол в Турции - Вангенгейм в одном из своих писем заверял, что «Германия никогда не позволит России оказывать давление на Турцию. Об этом было бы наивно и думать. Для того, чтобы предоставить свободу действия кабинету Сазонова, Германия никогда не согласится принести в жертву свои интересы в Анатолии. Ни сейчас, ни в будущем мы никому не позволим положить руку на Анатолию»¹. Через полтора года, 6 августа 1914г., в доверительном письме, адресованном великому визирю Мехмеду Сеид Халим-паше, он вновь подтверждает, что «Германия не заключит никакого мира без того, чтобы османские территории, которые, возможно, были бы заняты неприятельскими войсками, были эвакуированы... Германия заставит поправить восточные границы оттоманской империи таким образом, чтобы обеспечить непосредственное соприкосновение Турции с живущим в России мусульманским населением... Германия использует все свое влияние для того, чтобы Турция получила подобающее возмещение в качестве компенсации за

свои потери»². Компенсацией должны были стать Карсская и Батумская области, Тифлис, Тавриз, Каир. При этом в письме оговаривалось, что Германия окажет свои «добрые услуги» Турции лишь в том случае, если они выйдут победителями из нынешней войны «и будут в состоянии продиктовать свою волю воюющим сторонам»³. В другой раз Вангенгейм снова подтверждает, что Германия брала на себя обязательство «не заключать мира до тех пор, пока вся территория Османской империи не будет освобождена от вражеских войск» и будет «добиваться изменения турецкой восточной границы таким образом, чтобы Турция смогла войти в прямую связь с мусульманскими элементами не только в Закавказье, но и в России»⁴.

Все это, несомненно, толкало Турцию к еще большему единению с Германией в осуществлении своих и немецких империалистических планов. Тем более, что впоследствии так же, как явствует из официальных документов кайзеровской Германии от 28 сентября 1916 и 27 ноября 1917г., она брала на себя обязательство «не подписывать ни одного соглашения» в ущерб Турции, чем открывались новые горизонты для действий младотурок на Кавказе⁵.

Помощь Турции со стороны Германии обуславливалась также боязнью последней потерять власть над отчуждаемыми территориями. По словам теоретика пангерманизма Пауля Рорбаха, такой исход был бы «концом Германии как мировой державы, исключением ее из ранга первоклассных держав», ибо «германское будущее на Востоке в Малой Азии, Сирии, Месопотамии и Палестине». С другой стороны, обладание Арменией давало России возможность господствовать над всей Малой Азией - от Персидского залива до Средиземного моря. Более опасной позиции для Германии, по словам Рорбаха, не существовало, а поскольку Турцию надо было поддерживать во что бы то ни стало, то и Армения ни в коем случае не должна была отойти к России⁶. Таким образом, с точки зрения Турции, Армения была препятствием, лежащим «на пути объединения двух половин тюркского народа», которое Турция хотела устранить «посредством прямого уничтожения и физического истребления клином врезавшегося в турецкое море армянского населе-

ния как Турции, так и Закавказья»⁷.

И хотя еще в июле 1916г., т.е. после геноцида армян в 1915г., унесшего 1,5 млн. жизней, германскому высшему руководству было известно, что «Турецкое правительство не отказалось от осуществления своей программы решения армянского вопроса путем уничтожения армянского народа ни под влиянием наших /т.е. германских - Авторы/ протестов, протестов Американского посольства и Апостольского представителя, ни перед угрозой держав Антанты, и меньше всего посчиталось с общественным мнением Запада»⁸, тем не менее именно благодаря протурецкой позиции Германии на Брест-Литовских переговорах стало возможным отторжение в пользу Турции тех территорий, которые в ходе последней русско-турецкой войны 1877-78гг. не только были захвачены Россией и присоединены к своей территории по праву войны, но и выкуплены ею у Турции, в соответствии со ст. XIX Сан-Стефанского русско-турецкого договора, за 1 млрд. 100 млн. рублей в счет погашения военного долга последней, равного 1 млрд. 410 млн. руб.⁹

Об этом же свидетельствуют документы германских архивов кануна переговоров в Брест-Литовске. Так, напр., 8 декабря 1917г., за неделю до подписания договора о перемирии, на заседании государственного министерства Пруссии, в работе которого принимали участие президент госминистерства граф фон Гертлинг, 9 министров, статс-секретарь ведомства иностранных дел действительный тайный советник фон Кюльман /будущий глава германской делегации на первых двух этапах мирных переговоров в Брест-Литовске/, представитель рейхсканцлера и др. лица, речь шла также о том, что на переговорах с Россией «для Турции речь может идти о возвращении Армении»¹⁰. Аналогичная точка зрения относительно требований, подлежащих предъявлению на переговорах в Брест-Литовске, содержится также и в директивах Людендорфа после совещания в Берлине 6-7 декабря того же года: «Очищение Россией Финляндии, Эстляндии, Лифляндии, Молдавии, Восточной Галиции и Армении»¹¹. Кроме того, предусматривалось «возложить на русских обязательства прекратить

всякую поддержку армянских и курдских банд, воюющих против турок»¹².

Все это подчинялось главной задаче — «уничтожить большевиков», как ее формулировал кайзер Вильгельм II на совещании с представителями императорского правительства и Верховного главнокомандования 13 февраля 1918г.: «Большевики должны исчезнуть», в каких-то целях, «чтобы подтолкнуть петербуржцев, мы должны оказать помощь Эстляндии /.../. Тогда мы должны помочь /аналогично турки в Армении/»¹³.

В противовес этому пришедшими в России к власти большевиками был выдвинут вопрос о мире без аннексий и контрибуций, каковое требование еще до Октябрьской революции выдвигалось многими российскими партиями и отказ от которых уже раз привел Россию в апреле 1917г. к политическому кризису и отставке первого состава Временного правительства. Так что лозунг «Мир без аннексий и контрибуций» был для большевиков не только концепцией, но и своего рода формулой существования.

Поэтому одним из первых шагов Советской власти явилось принятие 26 октября (8 ноября) 1917г. II Всероссийским съездом Советов «Декрета о мире», в котором предлагалось «всем воюющим народам и их правительствам начать немедленно переговоры о справедливом демократическом мире... без аннексий (т.е. без захвата чужих земель, без насильственного присоединения чужих народностей) и без контрибуций»¹⁴. При этом большевики еще - за месяц до этого выступили с разъяснением, что требование «мира без аннексий» следует понимать «не в том неправильном смысле, что все державы возвращают потерянное ими, а в том, единственно правильном смысле, что - каждая народность без единого исключения, ... получает свободу и возможность решить сама, образует ли она отдельное государство или входит в состав любого иного государства»¹⁵.

Такая постановка вопроса, как и то, что право на самоопределение должно распространяться на все угнетенные народности, «независимо от того, когда это насильственное присоединение совершено»¹⁶, безусловно, отвечало

интересам армянского народа, однако для него первым непосредственным следствием Октябрьской революции 1917г. явилось чреватое большой опасностью оголение - Кавказского фронта, так как русская армия, как на Западном фронте, так и на Кавказском, восприняла Декрет о мире как окончание войны и стала повсеместно, не дожидаясь указаний, покидать передовые позиции. Действовавший независимо от российских советских властей, Закавказский комиссариат, фактически хозяин положения в крае в тот период, в свою очередь, на заседании от 19 декабря 1917г. постановил «демобилизовать, по возможности, армию», «национализировать» отдельные воинские части, вооружить националистические элементы и, наконец, создать «специальный орган для руководства борьбой с большевиками»¹⁷. Реализация этого плана окончательно развалила Кавказский фронт и привела к невероятной анархии во внутренней жизни края. Причем грузинские меньшевики и мусаватисты, как и кадеты и эсеры, яростно защищая антибольшевистские взгляды, не учитывали того, что своим отходом с фронта Кавказская армия открыла турецким частям свободный доступ не только к хозяйничанию в Западной Армении, занятой в годы первой мировой войны российской армией, но и к нашествию турок на Закавказье, поскольку, несмотря на соглашение о перемирии, турецкая сторона не намерена была сидеть «сложав руки», и Армения, как и все Закавказье, вскоре «оказалась на пороге грозных событий»¹⁸. Вследствие этого армянские воинские соединения, которые по численности и вооружению уступали турецкой армии, оказались один на один с противником. Тем более, что грузинские воинские формирования обороняли лишь свой участок фронта, прилегающий непосредственно к турецко-грузинской границе.

Переговоры о перемирии велись с 17(30)ноября 1917г. по 2(15)декабря 1917г. и завершились подписанием в Брест-Литовске договора о перемирии между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой¹⁹.

Одновременно велись переговоры и на Кавказском фронте. В начале декабря 1917г. с предложением о пере-

мирии к главнокомандующему войсками Кавказского фронта генералу от инфантерии Пржевальскому по указанию Энвер-паши обратился командующий турецкой третьей армией на Кавказском фронте Мехмед Вехиб-паша. Являющийся высшим органом власти в крае, Закавказский комиссарнат принял предложение и на заседании от 21 ноября (4 декабря) 1917г. постановил «пойти навстречу предложению турецкого командования и предложить ему немедленно прекратить военные действия на всем - Кавказском фронте»²⁰. 25 ноября (7 декабря) 1917г. военные действия были прекращены и начались переговоры о перемирии, в результате которых 5(18) декабря в Эрзинджане было подписано соответствующее соглашение, устанавливающее особую, выгодную для турецкой стороны демаркационную линию, хотя и с оговоркой, что в «случае... заключения общего перемирия между Российской Республикой и Центральными державами, все пункты такового становятся обязательными для Кавказского фронта»²¹. Обе стороны также обязались не возобновлять друг против друга военных действий без предупреждения о них за 14 суток²². Однако, уже 12 февраля 1918г., в период переговоров о мире в Брест-Литовске, Эрзинджанский договор был нарушен турецкой стороной, когда Мехмед Вехиб-паша, демагогически заявляя о якобы защите от «насилия армян над мусульманским населением в занятых русскими войсками турецких провинциях»²³, отдал войскам третьей армии под предлогом «необходимости и долга гуманности и цивилизации», приказ выступить за демаркационную линию²⁴, что означало возобновление военных действий.

Мирные переговоры в Брест-Литовске начались 9(22) декабря 1917г. и проходили в 3 этапа: с 9(22) по 15 (28) дек. 1917г., 27 дек. 1917г. (9 янв. 1918г.) по 28 янв. (10 февр.) 1918г. и с 1 по 3 марта 1918г. От России участвовали: на первом этапе А. А. Иоффе, Л. Б. Каменев, А. А. Биценко, М. Н. Покровский (члены делегации), Л. М. Карахан /Караханян/ (секретарь делегации), в качестве консультанта - М. П. Павлович /Вельтман/, и военных консультантов - контр-адмирал В. М. Альтфатер, генерал А. А. Самойло, капитаны В. Липский и И. Я. Цеплит; на втором этапе - тот же состав

за исключением Цеплита и с дополнением Л. Д. Троцкого и В. А. Карелина (в качестве членов делегации), консультантов по национальному вопросу К. Б. Радека, П. И. Стучки, С. Бабинского и В. С. Мицкявичус-Калсукаса²⁵; на третьем этапе - Г. Я. Сокольников, Г. И. Петровский и Г. В. Чичерин /члены делегации/, секретарь делегации - Л. М. Карахан, политический консультант - Иоффе, военные консультанты - Альтфатер, Липский, генерал-от-инфантерии Данилов, проф. Андогский.

На первом же пленарном заседании мирной конференции российской стороной было предложено, «чтобы все заседания были публичными» и «за каждой стороной оставлялось право публиковать полностью протоколы заседаний», что было отвергнуто странами Четверного союза и в первую очередь — Турцией²⁶. Более того, как явствует из телеграммы члена германской делегации фон Розенберга от 28 февраля 1918г. ведомству иностранных дел Германии, авиду нахождения технических средств связи в Брест-Литовске в тот период в их руках, ими даже планировалось «подвергать цензуре и исключать из передачи то, что нам не подходит» в советских депешах, имея также в виду, что курьер, на случай, если его пошлют в российскую столицу, может доехать до Петрограда только за 3-4 дня, тогда как время, отведенное ультиматумом на подписание договора, не превышало 3 дней²⁷. «Темп их поездки в наших руках», - заверял при этом Розенберг, и далее — «Мы позаботимся о том, чтобы ни одно слово из них /речь идет о советских сообщениях - Авторы/ не попало в прессу четырех союзных держав»²⁸.

Все это, разумеется, ничего хорошего не сулило для России и не могло не наложить свой отпечаток как на весь переговорный процесс о мире, так и его результаты. И тем не менее на том же заседании ею были выставлены условия мира, в основу которых был положен принятый на II Всероссийском съезде рабочих и солдатских депутатов и подтвержденный затем Всероссийским крестьянским съездом Декрет о мире. В частности, помимо прочего предусматривалось полное восстановление политической независимости всех народов, которые «во время настоящей вой-

ны были этой самостоятельности лишены», коим давалась возможность решения вопроса «о своей принадлежности к тому или иному государству или о своей государственной самостоятельности путем референдума», то же и народам, «не пользовавшимся политической самостоятельностью до войны»²⁹. На это державы Четверного союза ответили - фактическим отказом, заявив, что «вопрос о принадлежности к тому или другому государству национальных групп, не имеющих политической самостоятельности... не может быть решен международно. Он в каждом случае должен быть решен самим государством вместе с его народами путем, предусмотренным данной конституцией»³⁰. И если они не лишают самостоятельности народы, потерявшие ее во время войны, то это не значит, что им следует «возвратить все их территории»³¹.

То же мы встречаем и в турецких источниках. В частности, в своей телеграмме от 26 декабря 1917 года Высокой Порте Ахмед Несими-Бей пишет: «Во время переговоров русские предлагают провести референдум в Восточной Анатолии, которую они называют Арменией. Им ответили, что в Османском государстве такой вопрос не существует, а внутренние вопросы решают согласно конституции»³².

Стремление германских империалистических кругов отторгнуть от России обширные территории (Прибалтику, Польшу, Украину, Кавказ и др.) обнаружилось в первые же дни переговоров. В общих чертах это следует из правительственного заявления, сделанного рейхсканцлером Бетман-Гольвегом еще в сентябре 1914г. в рейхстаге, согласно которому основной целью Германии в войне являлось «обеспечение [безопасности] Германской империи на Западе и на Востоке на мыслимое время. Для этого... Россия должна быть оттеснена по возможности дальше от германской границы и должно быть уничтожено ее господство над нерусскими вассальными народами»³³. Требования германских империалистов были поддержаны также участвующими в переговорах в Брест-Литовске представителями Центральной украинской рады. А глава германской делегации фон Розенберг на третьем, заключительном эта-

не переговоров официально заявил советской стороне на пленарном заседании от 1 марта 1918г., за 2 дня до подписания договора, что «возобновившиеся военные действия (германских войск против России - Авторы) могут быть прекращены только по подписании мирного договора»³⁴. При этом любопытно отметить, что еще в первой фазе переговоров, как и в последующем, германские империалисты пытались прикрыть свои захватнические планы ссылкой на право наций на самоопределение³⁵.

В связи с этим следует отметить, что ни одна из сторон не отрицала право на самоопределение, но каждая из них трактовала его по-своему. Советская сторона, в соответствии с данным принципом, брала на себя обязательство вывести войска из Австро-Венгрии, Турции и Персии и признать право на самоопределение вплоть до отделения за Финляндией, Украиной и Арменией³⁶. Был даже принят специальный Декрет СНК о «Турецкой Армении», который гарантировал армянам поддержку их права «на свободное самоопределение вплоть до полной независимости»³⁷. Однако, после того, как Закавказский комиссариат отозвал войска с фронта, осуществление его практически было сведено к нулю и Декрет, по выражению проф. Н. Адонца, оказался своего рода «последней и жалкой подачкой нищему»³⁸. Большевики, кроме того, ранее выдвигали также вопрос о создании независимой Армянской республики, вплоть до применения в этих целях, при необходимости, даже армии³⁹.

Германия и ее союзники, в свою очередь, использовали принцип самоопределения, исходя из собственных целей. Как писал впоследствии в своих мемуарах глава германской делегации на переговорах фон Кюльман: «Я намеревался, опираясь на право народов на самоопределение, выхолостить пункт о мире без аннексий... Мой план заключался в том, чтобы влутать Троцкого в чисто академическую дискуссию о праве народов на самоопределение и его возможном практическом применении, а что же касается совершенно необходимых нам территориальных уступок, то добиться их при помощи права народов на самоопределение»⁴⁰.

Одновременно с общими вопросами, рассматриваемыми на пленарных заседаниях на переговорах в Брест-Литовске, Армянский вопрос рассматривался также и в русско-турецкой комиссии. Достоверную информацию об этом нам дает, в частности, проект турецкой делегации — «Соглашение оттоманского и русского правительства, последствием которого является мир и вечное братство». Документ являет собой образчик экспансионистских вождедений оттоманских политиков: требований перекройки русско-турецкой границы и возвращения армянских областей, входивших в состав Оттоманской империи до русско-турецкой войны 1877-1878гг. Согласно турецкому проекту, Россия должна была возвратить Турции не только занятые ею в 1916г. по праву войны Ванский, Битлисский, Эрзрумский, Трапезундский вилайеты, но и отдать, в придачу, Карс, Ардаган, Батум, Александрополь, т.е. возвратить Турции не только Западную, но также и часть Кавказской Армении. Оттоманское правительство, кроме того, требовало от России отхода ее армии с азиатских территорий Турции, демобилизации добровольческих армянских отрядов, состоящих из турецко- и русско-подданных, запрещало концентрацию в Закавказье войск численностью более одной дивизии.

Что же касается Турции, то под предлогом необходимости продолжать войну с другими своими противниками, она оставляла за собой право «оставить армию на военном положении»⁴¹. Как отмечала по этому поводу газета «Русские ведомости» в номере от 24 декабря 1917г., «Турция сохранит свою армию на военном положении и получит возможность захватить у пространной России все, что угодно Энверу и его прислужникам. Во имя свободного самоопределения народов русские должны удалить все свои военные силы из Армении и Персии, но свободно самоопределившиеся армянские отряды должны быть немедленно расформированы для того, чтобы все уцелевшее от войны армянское население Турецкой Армении было отдано на беспрепятственное обеспечение и избиение своим прежним господам — насильникам». И далее: «Это не бред сумасшедшего, это - официальный документ, врученный т.

Иоффе (председателю российской мирной делегации - Авторы) и т. Петровскому (народному комиссару по внутренним делам, члену делегации - Авторы), и крайне трудно предположить, чтобы турки действовали здесь без ведома немцев. По всей вероятности, Кюльман и Чернин (министр иностранных дел Австро-Венгрии - Авторы) пообещали побитым туркам помощь»⁴².

Все это не могло, в конечном счете, не отразиться на ходе переговоров в Брест-Литовске, о чем, в частности, сообщал немецкий генерал Сект в начале декабря 1917г. в телеграмме из Константинополя министерству иностранных дел и Верховному командованию Германии: «Энвер-паша поручил мне от имени ведомства иностранных дел Турции сообщить вашему сиятельству следующее: Турция поручила своим представителям в Бресте во время мирных переговоров выдвинуть следующие требования: 1. Возврат переданных в свое время России в качестве залога за возмещение военных убытков областей (Карс, Ардаган, Батум). 2. Признание независимого Кавказского государства. 3. Отказ от всякого вмешательства во внутренние дела. Россия в соответствии с принципами права наций на самоопределение народов, объявленного ее нынешним правительством, должна признать это право и за мусульманскими народами империи. При этом имеются в виду и Казань, Оренбург, Туркестан, Бухара. Просьба к Вашему сиятельству поддержать эти турецкие желания на мирных переговорах»⁴³.

Требования Турции играли для Германии второстепенную роль, однако удовлетворение желания союзника было для последней одним из условий союза между ними. Причем одновременно оказывалось давление и на Россию: Германии, в числе прочего, было выгодно, чтобы Россия в любом случае и при любых обстоятельствах заключила навязанный ей мир. Поэтому германские политики считали, что необходимо «использовать эту ситуацию» — нужно только «действовать осторожно» и медленно, но верно «натягивать вожжи»⁴⁴. В телеграмме от 26 декабря 1917г. на имя рейхсканцлера Гертлинга генерал-фельдмаршал фон Гиндербург даже позволил себе цинично заявить: «Наше военное поло-

жение не вынуждает нас к неотложному заключению мира с Россией, не нам, а России нужен мир»⁴⁵.

В этих неравных и тяжелейших для России условиях ведения переговоров в Брест-Литовске, советская сторона, будучи не в состоянии продолжать военные действия, была вынуждена предложить объявить 10-дневный перерыв в переговорах, имея целью приобщить к переговорному процессу Союзных держав. Однако западные державы предпочли быть сторонним наблюдателем в этом позорном судилище, отдав Россию на растерзание Четверного союза, что еще больше развязало руки Германии и ее сателлитам. В частности, после этого Германия решила в дальнейшем «В отношении этих господ /имеется в виду российская делегация – Авторы/ держаться очень твердой позиции и с самого начала дать им понять, что отступление нашей /т.е. немецкой – Авторы/ стороны от сделанных нами контрпредложений... исключено», равно как, что «если... предполагаемое новое наступление [Германии]... приведет к ожидаемому полному успеху,... мы будем в состоянии поставить такие условия для подлежащего заключению с западными державами мирного договора, которые требуются для обеспечения... наших экономических интересов и нашего международного положения после войны»⁴⁶.

Среди прочих факторов, послуживших причиной ухудшения условий Брестского договора, возможно, явилась также кажущаяся близость победы мировой революции, на которую в тот период делали ставку некоторые советские руководители. В частности, 10 февраля 1918 года, на втором этапе переговоров, Л. Троцкий заявил о выходе из войны без подписания договора (кстати, он довольно-таки странно объяснял впоследствии смысл этого лозунга: «Мы своей тактикой прежде всего стремимся раскрыть глаза германскому пролетариату»⁴⁷). Заявление Троцкого было расценено Германией как отказ от перемирия⁴⁸, представленный проект договора аннулирован, а глава германской делегации фон Кюльман заявил, что в таком случае наступает состояние войны, так как «военные действия прекращены на основании существующего еще договора о перемирии», в силу чего «при отпадании этого договора воен-

ные действия» должны будут возобновиться «автоматически»: «возобновление военных операций находится полностью в рамках прав, вытекающих для нас из международно-правовых норм»⁴⁹. 17 февраля генерал Самойло сообщил в Ставку о получении от генерала Гофмана заявления об окончании 18 февраля в 12 часов срока перемирия и начале военных действий⁵⁰.

Как следует из внесенной в Рейхстаг Объяснительной записки германского правительства по поводу Брестского договора, целью Германии после возобновления ею наступления на Россию было «подписать лишь такой мир, который предоставлял бы ему /правительству Германии — Авторы/ свободу для насильственного подавления политических противников в окраинных государствах русской территории» и «убедить Русское правительство в ошибочности его политического расчета и в бесполезности сопротивления», дабы «Русское правительство увидело себя вынужденным принять ультиматум, поставленный ему Германией 22 февраля и резюмировавший отказ от требования Четверного Союза по отношению к России»⁵¹. Этот шаг стоил России ухудшения условий договора и предъявления его уже в форме ультиматума. Как отмечал проф. Б. Э. Нольде, подписав договор, «мы фактически почти навязали центральным державам те суровые условия, в которые они нас поставили»⁵². Однако Троцкий тогда думал, что Россия, какие бы уступки ни были сделаны ею, будет «держатъ весь мир в напряжении» и что «история все поправит»⁵³.

Популистский демарш Троцкого окончательно развязал руки ведущим с Россией переговоры странами Четверного союза для осуществления их давно задуманных империалистических планов. Уже 13 февраля 1918г., т.е. на третий день по прекращении второго этапа переговоров в Брест-Литовске, когда, по свидетельству главы германской делегации Кюльмана, был «не ясен еще вопрос, сохраняется перемирие или нет»⁵⁴, на совещании у кайзера Вильгельма II с представителями имперского правительства и Верховного главнокомандования выдвигалась задача «уничтожить большевиков», причем «как можно скорее

разбить» их⁵⁵. При этом кайзер отмечал, что они помогут «туркам в Армении», если те обратятся в этих целях к Германии⁵⁶.

Расценив отказ Троцкого от подписания мира как «отказ таюке и от продолжения перемирия»⁵⁷, и возобновив 18 февраля военные действия на территории России, Германия 21 февраля предъявила ей новые, более жесткие условия мира (были получены в Петрограде утром 23 февраля), подлежащие принятию советской стороной в течение 48 часов, с последующим «немедленным» выездом в Брест-Литовск российских уполномоченных и подписанием ими в течение 3 дней нового проекта мирного договора стран Четверного союза, равно как его ратификации в течение 2 недель. Согласно п.5 ультиматума, Россия должна была «всеми имеющимися в ее распоряжении средствами... способствовать наискорейшему и планомерному возвращению Турции ее анатолийских провинций и признать отмену турецких капитуляций»⁵⁸. Спустя несколько дней представитель Германии на переговорах фон Розенберг выступил на пленарном заседании с разъяснениями, что «мы в пункте 5-ом говорили не о турецких областях, занятых в течение войны (т.е. территории Западной, т.н. «Турецкой» Армении - Авторы), но именно о восточно-анатолийских провинциях», т.е. округах Ардагана, Карса и Батума, которые Турция «уступила в 1878 году России», «не имея возможности выплатить большой контрибуции»⁵⁹.

Россия в те дни пребывала в состоянии крайней экономической разрухи, международной изоляции, поддерживаемой Западом внутренней политической неустойчивости и разгула реакции, кануна гражданской войны, делавших ее абсолютно неспособной оказать сопротивление внешним силам. «Тяжкие, можно сказать зверские условия мира...», - сообщал И. В. Сталин 24 февраля 1918г. советским ответработникам на Украине В. П. Затонскому и В. Х. Аусему.- Одновременно немецкие отряды наступают на Ревель и Псков, угрожая Петрограду, а наши войска окончательно отказываются от сопротивления. /.../. Настоящее положение в связи с наступлением немцев и бегством наших войск мы оцениваем так: свергнув своих империа-

листов, мы благодаря медленному темпу революционного движения на Западе, абсолютной неустойчивости наших войск и неслыханному хищничеству немецких империалистов, мы попали временно в лапы чужеземного империализма, против которого мы должны теперь же готовить силы для организации отечественной войны. Для такой подготовки необходима минимальная передышка, которую мог бы дать даже зверский мир. ...Мы временно попали в плен немецкому империализму»⁵⁰.

С учетом всех этих факторов Совет Народных Комиссаров 24 февраля 1918г., на основании решения ЦИК от того же числа, постановил принять последние условия немцев и выслать в Брест-Литовск делегацию для безотлагательного подписания предложенного немцами мирного договора. Как явствует из телеграммы фон Розенберга ведомству иностранных дел Германии, российская делегация прибыла в место назначения в полдень 28 февраля. Но тут ее подстерегала еще одна неприятная новость: воспользовавшись беспомощностью России, немцы вновь (в который уже раз!) изменили свои условия мирного договора в сторону их ужесточения для России. На сей раз, в частности, в проект договора была введена специальная статья о территориях, переданных России в 1878г. в счет погашения военного долга Турции: «Округа Ардагана, Карса и Батума, - гласила ст. IV Договора, - таюже незамедлительно очищаются от русских войск. Россия не будет вмешиваться в новую организацию государственно-правовых отношений этих округов, а предоставит населению этих округов установить новый строй в согласии с соседними государствами, в особенности с Турцией»⁵¹. В той же статье, абзацем выше, кроме того, говорилось, что «Россия сделает все от нее зависящее, чтобы обеспечить скорейшее очищение провинций Восточной Анатолии и их упорядоченное возвращение Турции».

Таким образом, под натиском немецкого оружия Турция, в частности, возвращала себе не только занятые Россией по праву войны территории Западной (т.н. «Турецкой») Армении, но и ту часть Восточной (т.н. «Русской», или «Кавказской») Армении, которая была передана Рос-

сии в счет покрытия турецкого военного долга и была оставлена в силе на международном Берлинском конгрессе 1878г. Более того, статья IX навязанного России Брест-Литовского договора гласила, что «договаривающиеся стороны взаимно отказываются от возмещения своих военных расходов»⁶², чем фактически аннулировался и прежний турецкий долг России.

Кроме того, п.5 ст. I подписанного в тот же день в Брест-Литовске Русско-Турецкого Дополнительного договора к Мирному договору обязывал Россию «демобилизовать и распустить армянские четы /армянские добровольческие дружины - Авторы/, состоящие из турецких и русских подданных, которые находятся как в России, так и в оккупированных турецких провинциях, и окончательно уволить названные четы»⁶³.

При этом остались без ответа заявления советской делегации о недопустимости решения «судеб живых народов, поляков, литовцев, латышей, эстонцев, армян и др.» «за их спиной» и что договор должен быть «без насилий над поляками, литовцами, латышами, эстонцами, армянами и др. народами»⁶⁴.

Уже в первый же день возвращения в Брест-Литовск российской делегации главой германской стороны было заявлено, что «какая-либо дискуссия по принятому уже ультиматуму исключена». «Далее я заявил,- продолжает Розенберг в телеграмме ведомству иностранных дел Германии от 28 февраля 1918г.,- что ... возобновленные уже военные действия могут быть прекращены лишь с момента наступления мира. На дальнейшее замечание в заявлении Сокольников /главы российской делегации на третьем этапе переговоров - Авторы/ о том, что по сравнению с предыдущими условиями наш ультиматум содержит более резкие условия, было сказано, что это вполне естественно. /.../ Новое предложение должно отвечать новым условиям»⁶⁵. В телеграмме Розенберга также отмечается, что «использовалась каждая возможность, чтобы показать русским, что при всех обстоятельствах договор должен быть подписан в течение 3-х суток и что в противном случае переговоры следует считать сорванными и их нужно

будет прервать»⁶⁶.

1 марта того же года на пленарном заседании и совещании представителей делегаций фон Розенберг вновь официально заявил, что «возобновившиеся военные действия могут быть прекращены только по подписании мирного договора» и что «условия, да и наши требования изменились», а поэтому-де «требования увеличились»⁶⁷.

В этих условиях для российской делегации ничего иного не оставалось, как только безоговорочно подписать этот грабительский договор, отторгающий от России в общей сложности около 1 млн. кв. км. Как отмечал Л. М. Карахан в телеграмме на имя В. И. Ленина и Л. Д. Троцкого от 2 марта 1918г., «обсуждение условий мира совершенно бесполезно, ибо они ухудшились сравнительно с ультиматумом 21 февраля и носят ультимативный характер. Ввиду этого и вследствие отказа немцев прекратить до подписания договора военные действия, мы решили подписать договор, не входя в его обсуждение... Самым серьезным ухудшением по сравнению с ультиматумом 21 февраля является отторжение от России округов Ардагана, Карса и Батума под видом самоопределения»⁶⁸.

Касаясь подписания договора, глава российской делегации Г. Я. Сокольников впоследствии писал: «Полную невозможность для нас оказать какое-либо сопротивление одинаково понимали как мы, так и наши враги», т.е. страны Четверного союза, и далее — «Еще в Петрограде, на заседании Центрального Комитета Коммунистической партии была рассмотрена такая ситуация, в которой какое бы то ни было обсуждение условий мира, предложенных немцами, будет бесплодным и нецелесообразным. Однако делегация не была связана определенными директивами. Уже в Бресте, после того как выяснилось, что наступление не останавливается, несмотря на начало мирных переговоров /имеется в виду их третий этап — Авторы/, и что немцы поддерживают ограничение переговоров трехдневным сроком, делегация единогласно постановила отказаться от каких бы то ни было попыток смягчения, внесения поправок в немецкие условия. Совершенно явно и бесспорно было, что ничего существенного добиться нельзя,

что торжествующие победители, может быть, уступят, может быть, даже захотят уступить в каком-нибудь пустяке для того, чтобы скрасить неприкрытое безобразие империалистического насилия», но не более⁶⁹. Кстати, еще во время второго этапа переговоров в Брест-Литовске, по свидетельству А. А. Иоффе, «мы оба с Троцким чувствовали, что больше тянуть нельзя и надо кончать в ту или иную сторону»⁷⁰.

Тем не менее при подписании Договора глава российской делегации выступил с Декларацией, в которой констатировалось, что «так называемый «мир соглашения» в действительности является миром определенно аннексионистским и империалистическим», который «продиктован с оружием в руках», и что, в частности, «на Кавказе, явно нарушая формулированные Германским же Правительством условия ультиматума от 21/8/ февраля и не сообразуясь с подлинной волею населения областей Ардагана, Карса и Батума, Германия отторгает в пользу Турции эти области, ни разу не завоеванные турецкими войсками», что расценивалось советской стороной как «откровенный и насильственный территориальный захват важных стратегических пунктов» с одной-единственной целью — «подготовки нового наступления на Россию и защиту капиталистических интересов против Рабочей и Крестьянской революции» — и все это «поддерживается угрозой непосредственного вооруженного натиска со стороны составителей мирного договора»⁷¹.

Одновременно с подписанием Мирного договора между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией — с другой, и в соответствии с его XI статьей, Россия была вынуждена 3 марта 1918г. подписать в Брест-Литовске с каждым из этих стран дополнительные к нему договора. В частности, согласно Русско-Турецкому Дополнительному договору /ст. I, II и др./ Россия, помимо сказанного выше, обязывалась в срок от 6 до 8 недель по подписании договора «вывести по ту сторону существовавшей до войны границы все свои силы, ... а также должностных лиц, как гражданских, так и военных»; для охраны границы иметь не более одной ди-

визии, «демобилизовав остальную армию и отправив ее внутрь страны»; не сосредотачивать на своей границе «или на Кавказе» войск более одной дивизии, в том числе в учебных целях; участвовать в «восстановлении [границы] в том виде, как она существовала до русско-турецкой войны 1877-1878 года» и т.д.⁷²

Однако, как свидетельствуют документы того периода, Россия первая нарушила Брестский мир, сознавая его несправедливость, и нарушила буквально на второй же день после ратификации IV Чрезвычайным Всероссийским съездом Советов /15 марта 1918г./ Брест-Литовского договора и именно в вопросе Армении. Об этом, в частности, свидетельствует циркуляр Наркомнаца РСФСР за N325 от 16 марта 1918г., в котором, в нарушение п.5 Русско-Турецкого Дополнительного договора о роспуске армянских добровольческих дружин, говорилось: «Сим доводится до сведения Революционных штабов, Советов и прочих советских учреждений, что Армянские Революционные организации имеют право свободного формирования армянских добровольческих отрядов». «Упомянутым Советским учреждениям, - указывалось далее в циркуляре, - вменяется в обязанность не чинить препятствий при продвижении этих отрядов, призванных защитить свою Родину от турецко-германских насильников»⁷³. Известно также, что этим формированием оказывалась материальная помощь⁷⁴.

По всей вероятности, уже тогда не исключались также другие возможные варианты отказа Россией от Брестского мира, в частности, - «если Советское Правительство вынуждено будет действиями Германии отказаться от Мирного договора, до или после его ратификации» /нота правительства США от 5 марта 1918г./⁷⁵. В том же году, воспользовавшись ситуацией в Германии, ВЦИК постановлением от 13 ноября аннулировал Брестский мир, одновременно заявив, что «все включенные в Брест-Литовский договор обязательства, касающиеся... уступки территорий и областей, объявляются недействительными» и что, в частности, народы «Кавказа... призваны ныне сами решать свою судьбу»⁷⁶. Ранее, нотой от 20 сентября, Россия уже отменила действие договора в части, касающейся Турции⁷⁷.

Впрочем, как было отмечено выше, авторы западных проектов Брестского мира так же сознавали, что их детище носит явно захватнический, антироссийский характер, почему и опасались огласки своих действий.

Из всего сказанного, таким образом, следует, что нельзя считать Брестский мир позором для России, предательством ею интересов населяющих ее народов, в том числе и армянского и т.д., и т.п., ибо ее новые правители не могут нести ответственность за участие России в мировой войне, тем более, что сами были против нее и не ставили целью ни захват чужих земель, ни отдачу своих, в том числе Карса, Ардагана и Батума, которые, пользуясь слабостью России, были захвачены западными державами. Как справедливо отмечал в 1918г. наш великий соотечественник Николайс Адонц, «в таких условиях от России трудно было ожидать искомого разрешения армянской тяжбы»⁷⁸.

В истории, кстати, это не единственный случай «передачи» Турции явно не по воле другой стороны армянских территорий: так было при подписании между буржуазной Арменией и Турцией 4 июня 1918г. и 2 декабря 1920г. соответственно Батумского и Александропольского договоров⁷⁹ и Московского русско-турецкого договора 1921г.⁸⁰ И если мы не вправе винить Армению в подписании, в силу не зависящих от нее обстоятельств, кабального Батумского договора 1918г., «отдающего» Турции большую часть своей территории, то было бы несправедливо при почти аналогичных обстоятельствах винить Россию за подписание Брест-Литовского договора.

ПРИМЕЧАНИЯ

* В основу статьи положен доклад, сделанный на заседании "Круглого стола" Дипломатической академии МИД Российской Федерации 24 декабря 2003г. и опубликованный в кн.: «Современные российско-армянские отношения (к 175-летию Туркманчайского договора)». Материалы «Круглого стола». М.: Дипломатическая академия МИД России. 2004. С. 110-130.

1. В. П. Павлович /Вельтман/. Борьба за Азию и Африку. М., 1924, с.78.

2. Цит. по: Г. А. Аветисян. Брест-Литовск: как были от-

торгнуты Турцией Карс, Ардаган и Батум. Ереван, 1994, с.8.

3. Там же.

4. Цит. по: А. С. Аветян. Германский империализм на Ближнем Востоке: Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса. М., 1966, с.121-122.

5. См.: Г. А. Аветисян, Э. Л. Даниелян, А. А. Мелконян. История Армении. Ереван, 1999, с.177.

6. Л. Рорбах. Война и Германская политика. С предисловием проф. С.А. Котляровского. М., 1915. с. См. также: *Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/*. Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии. Составит. и ответств. ред. проф. В. А. Микаелян. Ереван. 1995.

7. *Зареванд*. Турция и пантуранизм. Введение А. Н. Мандельштама. Ереван, 1991, с.105 /Факсимильное издание парижского издания 1930г./.

8. *Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательства мирного сообщества*. Документы и комментарий. Составит. и ответств. ред. проф. Ю. Г. Барсегов. Т.1, М., 2002, с.285.

9. Полный текст ст. XIX Договора см.: *Сборник договоров России с другими государствами*. 1956-1917. М., 1952, с.169-170.

10. *Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора*. Сборник документов. Т. 1 /1917-1918/. М., 1968, с.49.

11. Там же, с.82.

12. Там же, с.355. Ср. с п.5 ст. 1 подписанного 3 марта 1918г. Брест-Литовского Русско-Турецкого Дополнительного договора к Мирному договору, заключенному между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией - с другой.

13. *Советско-германские отношения...* с.322, 326-327.

14. *Документы внешней политики СССР*. Т.1, М., 1957, с.11-12.

15. В. И. Ленин. Полн. собр. соч. Т.34, с.232. В соответствии с данным положением правительство РСФСР уже 20 ноября /3декабря/ 1917 г. в своем Обращении к трудящимся мусульманам России и Востока, говоря о признании недействительными секретных договоров о расчленении Турции и «отнятии» у нее Армении, объявило, что «как только прекратятся военные действия, армянам будет обеспечено право свободно определить свою политическую судьбу» /Документы внешней политики... С.35/.

16. *Документы внешней политики...* с.12.
17. *Е. Ф. Лудшубейт. Турция в годы первой мировой войны 1914-1918гг. М., 1962, с.160.*
18. См.: *Г. А. Аветисян. Брест-Литовск...* С.20.
19. *Документы внешней политики...* С. 47-52.
20. *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с.11-12.*
21. *Документы внешней политики...* С.53-56.
22. Там же, с.53.
23. *Документы и материалы...* С.41.
24. Там же, с.49.
25. Согласно некоторым, заслуживающим внимания источникам, в состав российской делегации на этом этапе переговоров в качестве консультанта по национальным вопросам был включен - также известный армянский поэт Ваан Терян, удостоверение которого было подписано В. И. Лениным 11/24/ января 1918г. /Государственный архив Российской Федерации /ГАРФ/, ф. 130, оп.1, д.52, л.7; оп.2, д.365, л.326/.
26. *Мирные переговоры в Брест-Литовске. Т.1. Пленарные заседания. Заседания политической комиссии. М., 1920, С. 3,5-6.*
27. *Советско-германские отношения ...* С. 359.
28. Там же.
29. *Мирные переговоры ...* С. 6-8.
30. Там же, с.9-11. См. также: *Советско-германские отношения ...* С. 148.
31. Там же.
32. Цит. по: *Г. А. Аветисян. Брест-Литовск ...* С. 23.
33. Центральный архив ГДР (Потсдам), ф. «Имперская канцелярия», д.2426, лл.54-57. Цит. по: *Советско-германские отношения ...* с.УШ.
34. *Мирные переговоры ...* С. 213, 214. См. также: *Советско-германские отношения...* С. 359.
35. *Советско-германские отношения ...* С.Х-ХI
36. *Мирные переговоры ...* С. 28. См. также: *В. И. Ленин. Полн. собр. соч. Т.30, с.188; т.31, с.374; т.34. с.232.*
37. Российский государственный архив социально-политической истории /РГАСПИ/, ф.2, оп. 1, д.24221. Опубликовано: *Документы внешней политики ...* С.74-75. Подробно по данному вопросу см.: *Материалы о Декрете Совета Народных Комиссаров Советской России о «Турецкой Армении» /публ. Л. А. Хуршудяна/ - ж. «Банбер Аястани архивнери» /«Вестник ар-*

хизов Армении»/. Ереван, 1981, N2, с.30-44.

38. *Н. Адац*. Армянский вопрос и германские планы. - ж. «Международная политика и мировое хозяйство» /двухнедельный научный и общественно-политический журнал/. Кн. 4. Пг., 1 мая 1918г., с.6 /перепечатано: - ж. «Вестник общественных наук» НАН РА. 1993, N1, с.138-148. Публикация *Г. А. Аветисян* и *Л. О. Оганесян*/.

39. См.: *В. И. Ленин*. Полн. собр. соч. Т.42, с.289-290.

40. Цит. по: *Советско-германские отношения ...* С.ХI.

41. Цит. по: *Г. А. Аветисян*. Брест- Литовск ... С. 5.

42. Там же, с. 7.

43. Цит. по: *Г. А. Аветисян*. Брест- Литовск ... С. 12-13. См. также: *А. Н. Хейфец*. Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны (1918-1920). М., 1964, с. 24; *А. С. Аветян*. Указ. соч., с. 121-122.

44. *Советско-германские отношения ...* С. 82, 117, 142.

45. См. там же, с.156.

46. Там же, с. 198-199.

47. *Л. Д. Троцкий*. Соч. Т.17, ч.1. М.-Л., 1926, с.111. Цит. по: *В. В. Журавлев*. Рубикон Бреста, - ж. «Вопросы истории КПС-С», 1990, N6, с.41.

48. *Советско-германские отношения ...* С.317.

49. См. там же, с. 322, 329.

50. Ж. «Международная политика и мировое хозяйство». Кн. 3 от 15 апреля 1918г., с.69.

51. Там же, кн. 5 от 1 июня 1918г., с.86. «22 февраля» - дата передачи ультиматума советскому курьеру в Уцянах /Советско-германские отношения ... С.341, примечание/.

52. *Б. Э. Нольде*. Политическая карта Брестских договоров. - ж. «Международная политика и мировое хозяйство», кн.2, от 15 марта 1918г., с.7-8.

53. См.: *Г. А. Аветисян*. Брест-Литовск ... С.15.

54. *Советско-германские отношения ...* С.322.

55. Там же, с. 322, 326, 327.

56. Там же, с. 327.

57. Там же, с. 332-333.

58. Там же, с. 338, 342. См. также: *Мирные переговоры ...* С.215.

59. *Мирные переговоры ...* С.215. Согласно ст. XIX Сан-Стефанского договора /1878г./, указанные округа «уступались России взамен суммы тысячи ста миллионов рублей» контрибуции, которые Турция должна была уплатить России как потер-

пешая поражение в войне страна /Сборник договоров ... С.169-170/.

60. РГАСПИ, ф. 558, оп.1, д.125, лл.1-3об. То же: ГАРФ, ф.130, оп.2, д. 501, лл. 21-23.

61. *Документы внешней политики* ... С.121.

62. Там же, с.123.

63. Там же, с.200.

64. *Мирные переговоры* ... С. 56, 59.

65. *Советско-германские отношения* ... С.358-359. *Мирные переговоры*... С.213.

66. *Советско-германские отношения* ... С.359.

67. *Мирные переговоры* ... С. 213, 224.

68. г. «*Столичная молва*» /орган кадетской партии в Москве/. 1918, 2 марта. - Цит. по: г. «*Курьер для Вас*». М., 1991, №6, /май/, с.7.

69. Г. Я. Сокольников. Брестский мир. М., 1920, с.6, 16-17.

70. РГАСПИ, ф.5, оп.1, д.2133, лл.59-60. - Цит. по: Н. А. Иоффе. Мой отец Адольф Абрамович Иоффе. Воспоминания, документы и материалы. М., 1997, с.58.

71. *Мирные переговоры* : С. 229-230. То же: *Документы внешней политики* ... С.117-118.

72. *Документы внешней политики* ... С. 199-201.

73. РГАСПИ, ф.558, оп.1, д.129, л.1. Впервые данный документ был введен в научный оборот в 1991г. Р. В. Казанджяном. /см. «Армянский вопрос. Энциклопедия». Ереван, 1991. С.86; «*Հայֆիլիպի Կիրք Հայրազգային*». Ереван, 1996, с.90-91, на арм. яз.; г. «*Правда Арменик*». Ереван, 1999. 14 мая. С последней публикации документ был перепечатан Г. Г. Азатяном в его сборнике «Судьбоносные договора». Ереван, 2000, С.10; то же на арм. яз. - Ереван, 2002, с.17-18.

74. РГАСПИ, ф.17, оп.4., д.5, лл.91-94; д. 152, лл.76-77; д.155, л.190. /Цит. по: В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РКП/б/ в 1918-1919 годах. Хроника событий. М., 1976, с.370, 371, 390 и др./.

75. *Документы внешней политики* ... С.208.

76. Там же, с. 565-567.

77. Там же, с. 490-492.

78. Н. Адонц. Указ. соч., с.3.

79. Тексты упомянутых договоров см. в сб. док.: *Հայաստանի Հայրազգային Հանրապետություն 1918-1920թթ.* /Республика Армения в 1918-1920гг./, Ереван, 2000, док. NN 21, 358.

80. Подробно о Московском договоре, в свете новых доку-

NIKOLAY HOVHANNISYAN

**THE NATO-ARMENIAN RELATIONS
IN THE CONTEXT OF THE NATO ENLARGEMENT**

The problem of the NATO enlargement is comparatively new problem. It is result of our changing world and new geopolitical situation in the world. It, in its turn, is connected with the collaps of the Soviet Union, the world socialist system and the Warsaw Treaty Organization. After those radical changes, which ment the end of the Cold War Epoch, the USA remained the only superpower in our planet, and the NATO as the only political-military organization. In fact, since then there is no any real force in the world, capable seriously to challenge the USA world leadership and the NATO's leading role.

Hence then firstly had appeared the idea of NATO enlargement and its expansion towards East and concrete steps had been taken in realization of that idea.

The situation from political, international and psychological point of view was quite favourable for implementation of new policy by the NATO. We mean the following circumstances.

Firstly, Russia, after dissolution of the Soviet Union, was weak and not capable to prevent the NATO enlargement to its western borders, though it protested very vigorously. Otherwise, there was no serious obstacle on that way.

Secondly, and it is very important, at that time the Central and Eastern European countreis, as well as some ex-Soviet republics, first of all the Baltic republics, were very eager for the membership of the NATO. They still saw in Russia the main threat to their independence and national security and tried by uniting to NATO to provide more reliable security for themselves.

Here it is necessary to take into consideration another two factors. First of all we mean the changes of NATO itself and its adaptation to the new world geopolitical conditions. The NATO

leadership in 1990s took several very important decisions, due to which it, while preserving its political-military structures and tasks, at the same time adopted new functions: to provide security on the base of dialogue, cooperation and support of the collective defense potentiality. It was very principal innovation in the strategy of NATO.

These changes had made NATO more attractive for non-NATO countries and peoples, and had facilitated the liquidation of certain prejudices against NATO.

The second factor is connected with the new attitude of Russia towards the NATO and the problem of the Russian-NATO relations. Russia, after all, though very slowly and cautiously, but steadfastly started to improve its relations with NATO and to cooperate with it in many fields.

So the gates of the Central and Eastern Europe were opened before NATO and it remained him to enter through it. And NATO had entered. Poland, Hungary and Chekhia became new members of NATO and now on line are about 10 other countries, such as Bulgaria, Rumania, Albania, Slovenia, Slovakia, three Baltic countries, etc.

And as it was mentioned in the 48th Congress of the Atlantic Treaty Association hold in Stambul on 9-12 October, 2002, the next stop of NATO will be the South Caucasus.

On their intention for the NATO membership had declared also other countries in different regions. Among them two countries in the South Caucasus- Georgia and Azerbaidjan. Georgia is doing it openly, very actively knocking the NATO doors, while Azerbaidjan is acting more cautiously, without making any noise. .

The position of the third country of the region-Armenia, is quite different those of Georgia and Azerbaidjan.

Until 2000 the Armenia-NATO relations were passive and the Armenia's cooperation with NATO was on very low level, which had its internal and external reasons.

Among the internal reasons it should be mentioned the fact that in Armenia the overwhelming majority of the people and different political forces for a long period did not trust NATO,

identifying it with its member Turkey. And as Turkey since 1993 had imposed together with Azerbaijan economical and communicational blockade on Armenia, was putting different preconditions before Armenia for establishing of diplomatic relations and pressures on Armenia in the Karabakh conflict, demanding the resloution of that problem on the Azeri variant, which is not acceptable for Armenia, and many times had openly threated Armenia, all these in Armenia were accepted not only as a Turkish own policy towards Armenia, but also as NATO's policy in general. And it, naturally, was arousing negative attitude towards the NATO, feeding anti-NATO feelings in Armenia.

The government of Armenia could not ignore this fact and consequently it bacame for a certain time an obstacle in developing of relations with NATO on a large scale.

This was the main internal reason, standing on the way of it.

As for the external reason, here we mean the Russia's position towards the NATO and the character of the Armenian-Russian relations.

At that time, in mid 1990s, the Russian-NATO relations were strained. Russia rejected thouroughly the possibility of expansion of NATO to the East, near the Russian borders. Its cooperation with NATO was on low level. And these circumstances inevitably affected the attitude of Armenia towards NATO.

Armenia is connected with Russia by the Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance, concluded in 1997. Armenia is the only country with whom Russia had concluded such kind of Treaty. Russia has a military base in Armenia. Besides that, Armenia is a member of the Collective Defense Treaty (CDT) together with Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia and Tajikstan.

So, the Armenia's national security system was based on the strategic partnership with Russia and close cooperation with the countries of the CDT, which put certain obligation on Armenia. In that circumstances Armenia could not ignore the position of Russia which would mean deterioration of the rules of the game.

But recently the situation had changed, which was connected first of all with the improvement of NATO-Russian relations and

rapprochement. Their cooperation now is covering practically all main fields and the logical development of it was creation of the "Format 20" on the base of 19 NATO member states and Russia. Russia, which cooperates so closely with NATO, cannot any more prevent or create difficulties for other countries, including Armenia, for their own cooperation with NATO.

Alongside with the changing of external conditions, had been changed also the internal conditions and political atmosphere within Armenia in favour for cooperation with NATO.

The Armenian society, due to large explanatory works, began better understand the policy of NATO and its tasks in post Cold War Epoch, denied to put a sign of equality between the policy of Turkey and NATO and had demonstrated its willingness to enlarge cooperation with NATO in different fields, including the military sphere.

And I can say proudly that in this principal change its significant contribution had made also the Armenian Atlantic Association.

After these changes Armenia had officially adopted a new policy, named complementary policy. The backbone of it is to develop relations with foreign countries on the multitrack principle. Armenia, while keeping its strategic relations with Russia on the base of the Armenian-Russian Treaty, 1997, and preserving its participation in the CDT, had started to enlarge and deepen its cooperation in political, military and other fields with NATO, European Union and the USA.

And we can confirm that now the main components of national security of Armenia consists of strategical-military cooperation with Russia, participation in the CDT and NATO's program "Partnership for Peace". The USA-EU-NATO track is coming to complement the Russian-CDT track and due to it the ensuring of the national security of Armenia had been raised on a new, more high and reliable level.

After these changes a new page was opened in the NATO-Armenian relations. Armenia activated its participation within the program "Partnership for Peace". In framework of this program a battallion of the Armenian Military Forces, on 17-28 June, 2002,

took part in NATO's multinational, largescale exercises-"Best Effort-2002", in Georgia.

Now the preparatory works for a new NATO exercise in June, 2003, in Armenia are under the way. The Defence Minister of Armenia Serge Sarkisyan, giving great importance to this fact and calling shortsighted some people, who tried to qualify the NATO exercises in 2003 in Armenia as betrayal to Russia, stated: "Some people simply can not truly appreciate the national interests of Armenia".

Soon Armenia will take part in another important NATO program- "Planning and Review". Armenia also takes part in some other NATO measurements.

In addition we would like to mention that it was established and is developing successfully military cooperation between Armenia and the USA. At the beginning of August, 2002, the USA Senate had already passed a new program on military cooperation between them, assigning for this purpose about \$4 mln.

The NATO leadership appreciates positively the European track of the Armenian foreign policy, expressing their good will and readiness to facilitate the efforts of Armenia and to cooperate with it on every level.

We convinced in it during the visit of an Armenian delegation of scientists and representatives of NGO on July 18-19, 2002, to the NATO's Headquarter in Brusselles and Mons by the latter's invitation. The delegation met and had very frankly conversations and discussions with the leaders of all main political and military departments of NATO. We were ensured that the NATO leadership considers the close contacts and cooperation between NATO and Armenia beneficial both for NATO and Armenia.

Moreover, during one of the discussions, a NATO responsible official stated that Armenia, who has a Treaty of Mutual Assistance with Russia and is developing cooperation with NATO, can be a linkage between Russia and NATO to facilitate the further improvement of relations between NATO and Russia, underlying that that role can carry out only Armenia, but neither Georgia, nor Azerbaijan, taking into

consideration the character of their relations with Russia..

On finalising this subject, we have to underline, that in the agenda of the Armenia's foreign policy, however, is not standing the question of membership of Armenia to NATO.

Armenia is for enlargement of cooperation with NATO in different fields. And one has to take into account that for Armenia does not exist the problem of enlargement of NATO to the East. NATO since 1952, after Turkey's membership to it, about 50 years is already in the East, becoming neighbor to Armenia.

And at the end we would like to express our private point of view on the subject whether the NATO enlargement is an unfinished business?

It is very difficult question and is not so easy to find out an answer acceptable for all sides. NATO, of course, still has reserves for further enlargement in the sense that there are a lot of countries standing for membership to NATO, which coincides with the contemporary policy and desire of the NATO. But the question is the following: is it so essential for NATO the endless, let me say, hyperbolic enlargement or not? We think that the endless or hyperbolic enlargement of the NATO after all can lead to the selfliquidation of NATO. The integration of many countries with different, mainly low level of development, different ethnic and cultural traditions, different national interests, etc. would create a lot of new problems from point of view harmonizing their interests and actions with the basic principles of NATO, as well as keeping strong discipline, so necessary for that kind of political-military organizations.

The conglomerate of these countries could make NATO less operative and effective, affect negatively on its capability to act as an interlocking organization. The possible result of it would be degradation and downfall of NATO itself or its metamorphosis in such a degree, that after that it would be hardly possible to call that organization NATO.

As we understand, the strength of NATO is in its quality but not in the quantity of its members.

The endless enlargement of NATO, the involvement of many countries in this organization would mean a challenge to the

United Nations, an attempt to replace it, which to our opinion is not a development on right direction. It would become a new source of international tensions.

Let's not forget also about the new ambitions of European Union to create its own military forces. As it well known, many members of EU are at the same time also the members of NATO. How will be the relations between them and what kind of missions they will carry out?

The variant of enlargement of NATO membership can arouse many other unforeseen problems, difficulties and obstacles.

In result we can have an organization under the name of NATO but in fact another organization, different from the pattern of NATO of 1990s. So we would obliged to select another name for that organization.

But despite these arguments, we have to recognize that enlargement of NATO is one of the options for future existence of NATO.

Another option is enlargement of NATO's cooperation with non-NATO states in different fields-political, military, educational, humanitarian, etc., on the base of decisions, adopted by its leadership in 1990s, which contributed many positive changes in NATO's programs, strategy, tactics and tasks.

NATO can carry out its historical mission not only by means of enlargement and expansion, but also by preserving its high qualities and capabilities, deepening its cooperation with all countries, which are raedy for it.

It seems that the future belongs to the second option.

It is necessary first of all to define the enemy of NATO at this stage of development and then, according to this new task, it would be much easier to decide whether it is necessary or not the further enlargement of NATO.

ՈՍՉՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՎԱՍԱՐԱԿՇՈՒԹՅԱՆ
ԽԱՅԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ ՏԱՐԱԾԱԵՐՁԱՆՈՒՄ

Այսօրվա քաղաքական հրամայականների թնկադրանքով, հարավային կովկասի տարածաշրջանային զարգացումներն ու գործընթացները նորանոր անակնկալներ են մատուցում դիտորդներին, նախ իրենց սրընթացությամբ ու առաջացման շարժափյուններով և հետո վերջնական արդյունքներով: Ըստ դնպքերում նույնիսկ անհնար է լինում հետմուկ դրանց տրամաբանական ընթացքին և մեկնաբանել պատճառային փոխկապակցվածությունը: Տպակորությունն այնպիսին է ասմա տարածաշրջանում ամեն օր սպասվում են կտրուկ շրջադարձեր, ինչպես արտաքին կողմնորոշումների, այնպես էլ ներքաղաքական իրավիճակների:

Ուստի եւ հայաստանում, եւ վրաստանում ու Ադրբեջանում այսօր ամենայն ուշադրությամբ հետմուկ են տարածաշրջանային տեղաշարժերին, խոշոր տեղությունների յուրաքանչյուր քայլերին, միջազգային սուպարնզի շրջադարձերին, համաշխարհային ինթեգրացիոն գործընթացներին, իսկ այդ նրկրների քաղաքական այրմող միջազգային ֆորումներին ու գազաթաժողովներին առիթը բաց չեն թողնում հակաստիացնելու իրենց նվիրվածությունը հակաառաքննչական արդի դաշինքին ու երուպական ընդունված արժեքներին:

Եղյակի «Ադնդը»

Հայաստանի Հանրապետությանը սահմանակից չորս պետությունները իրենց նկարագրով, ներքին ու արտաքին քաղաքական վարքով, անգամ նաև քարքերով խորապես տարաբնույթ են: Տարքեր է և նրանց վերաքերմունքը, մոտեցումներն ու ամենակարևուրդ քաղաքական, ջազմավարական և տնտեսական հեռանկարներն ու մտադրությունները Հայաստանի նկատմամբ: Տարածաշրջանում այսօր չկան անգամ նրկու պետություններ, որոնք գտնվեն մեկ ջազմաքաղաքական դաշինքի մեջ: Այսպես, Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի անդամ է ավելի քան 50 տարի, վրաստանն ու Ադրբեջանը ԱՊՀ շրջանակներում

ղնծնու ժամանակին կտրականապես հրաժարվեցին ռազմական հմտագա համագործակցությունից, հայաստանը ԱՊՀ հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության անդամ է, իսկ Իրանը ընդհանրապես չի մասնակցում նման կառույցներում:

Այս հանգամանքը բնավ չխաչընդոտեց տարածաշրջանային նրկկողմ և անգամ նաեկողմ սնրտ համագործակցությանը, ինչպես առնտրի ու տնտնտության, այնպես էլ ռազմական բնագավառում: Ավմլին, այսօր տարածաշրջանի նրնք պնտություններ՝ Թուրքիան, վրաստանն ու Ադրբեջանը միմյանց հայտարարել են ստրատեգիական պարտնյորներ, ինչը հիմնականում վնրջին նրկուսին լայն հնարավորություններ է ընծնտում ավմլի մտտիկից շնչնլու հյուսիսատլանտյան դաշինքի ռազմական օղը: 2002-ի Պրագայի Երատլանտյան գագաթաժողովից այլնս պարզ դարծավ, որ ՆԱՏՕ-ին անդամակցության հարցը ն վրաստանում, ն՛ Ադրբեջանում գնրխնդիրներ են ու նախադնպը նտխորհրդային տարածքում կարծնս արդնն կա՛ Մնրծքայության պնտություններ են, որոնց այդ առումով վրաստանն ու Ադրբեջանը փործում են մասամբ նմանակնլ:

վնրջապնս այն ինչ ցուցադրեց Պրագայի գագաթաժողովը փայլուն արտագուումն էր աշխարհում տիրող արդի խոնճապային իրավիճակի: Ոմանք խնդրում ու հավատարմության խոստումներ էին տալիս քոկի դնկարությունը, իսկ ոմանք էլ անադմուկ և առանց ունայնության ասնս, հաշտվել են իրննց ճակատագրի հմտ, անցան որպնս լիիրավ անդամներ: Ինչնէ, հյուսիսատլանտյան օղակը, որը կամաց-կամաց ննդանում է և համարյա արդնն Մոսկվայի մատույցներում է, հնարավոր է որ մի օր էլ իր վնրջնական նպատակին հասնի՛ Ռոսաստանի Դաշնությունը ինքը ժնծի ՆԱՏՕ-ի դարպատը ու խնդրի որպնս շարքային անդամ ննրս մտննլու:

Թուրքիա, վրաստան և Ադրբեջան քաղաքական ու արդնն դաշնային այս «աղնղր» ունի նամի իր ֆինանսատնտնսական նրկարաժամկնտ հնեանկարները: Եւ հննց այս կոչնրով էլ նրանք հանդնս նկան 90-ականների առաջին կնսին, նրք ուրվագծվում էր ուժնրի դասավորությունը մնր տարածաշրջանում: Այդ տարիններին, սակայն բացի առնտրային պարզ հարքնրություններից և մասամբ էլ միջպնտական տնտնսա-

կան պայմանագրերից ու պաշտոնական այցելություններից իրենց սնփական նախաձեռնությամբ՝ այսինքն զուտ այս նրմքի կողմից խոշորածավալ ծրագրեր չհայտարարվեցին: Թուրքիան, որն այդ նշանակում իրեն վերապահել է լիզերի դերը, փորձում էր և շարունակում է՝ ամերիկյան սովերի ներքո, առաջատարի իրավունքով «պաշտոնավարել», քանզի մեծ ախորժակներ ունի տարածաշրջանում ինչպես ռազմական ներկայության, այնպես էլ էներգակիրների շահագործման ու փոխադրման հարցերում: Այնուհանդերձ 1994-ի սեպտեմբերին Բարվում կնքված հայտնի «Դարի պայմանագրում», որը BP-Amoco տրանսազգային նավթային ընկերությունների դնկավարությամբ պիտի շահագործի կասպիան նրեր խոշոր նավթահանքերը, Թուրքիայի պետական նավթային ընկերությանը այդ շրջանում հասավ ընդամենը 1.7 տոկոսի շահաբաժին և միայն հետագայում այն ավելացավ այլ ընկերությունների մասնակցության հրաժարականներից: Սա Թուրքիայի ամենախոշոր ու հմտակարային տնտեսական ակնկալիքն էր Ադրբեջանից, քանի դեռ իհարկն վերջնական չէր նախագծված Բաքու-Ջեյհան նավթատարի ուղին: Անշուշտ Բաքու-Թրիլիսի-Ջեյհան արդի նրթուղին, որը մշակվեց ու հրամցվեց այլոց կողմից իր ռազմավարական նշանակությամբ հեռանում է այս կոնտինստից, սակայ դրա մասին քիչ ավելի ուշ:

Այսպիսով 90-ականների կեսերին կազմավորված Թուրքիա-Վրաստան-Ադրբեջան «աղևոր» աստիճանաբար փորձեց այլ որակ և ուղղվածություն ստանալ, քանզի դրան նպաստեցին քազմաթիվ հանգամանքներ: Նախ արխագակն և դարարալյան պատերազմներից հետո տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը, որտեղ գերիշխում էր ինչպես նույնատնրազմյան շոկային, այնպես էլ վակուումային մթնոլորտը: Մնփական անհաջողությունները հստորեն քարոզելով ժուսների վրա, ինչպես վրացիները, այնպես էլ ազերիները իրենց դարպասները ամուր փակեցին նրանց աջում: Իսկ վակուումը նրկար չէր կարող մնալ՝ այն պիտի լրացվեր և այդպես էլ նդավ: Մանավանդ կար հավակնորդ և այն էլ Վաշինգտոնի կողմից հովանավորվող ու աջակցվող:

Հարկ է նշել նաև, որ ասուտրա-տնտեսական փոխհարաբերությունները Թուրքիայի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջև

շոշափելի նվաճումներ ու լուրջ արդյունքներ այդ շրջանում չգրանցեցին, թերևս այդ նրանքի «քաշային» կատեգորիաները չէին համապատասխանում: Եսեում էր մի շարունակում է հիմնականում շահել միայն Թուրքիան, քանզի այն նրկուսը հանդես են գալիս ընդամենը որպես իրացման շուկաներ:

Վերջապես անցել է համարյա 10 տարի միայն էներգակիրների /սալթի ու գազի/ նրթուղիներից, որոնք նախագծվեցին ու պարտադրվեցին համաշխարհային նախօային հսկաների մի դրանց հովանավոր հայտնի պետությունների կողմից, ուրիշ ոչ մի էական, ընդ որում գուտ նրանքի միջև նախաձեռնություն առաջ չի քաշվել, քանզի ուսումնական համագործակցությունից, որը թերևս դարձավ վերջին շրջանի գերակայող նպատակը: Ուստի ստեղծված այս «աղմուկ» իր արդյունքում՝ 21-րդ դարակարգին ընդունեց մեկ ուղղվածություն, այն է ռազմա-տարատեղիական հեռանկարային փոխօգնություն տարածաշրջանում՝ սմիական անվտանգության ապահովման ակնկալիքով:

Եթե ամերիկացիներն այսօր փորձում են ցույց տալ, որ անուշադիր են այս նշակի ռազմական ու ռազմատեխնիկական բնագավառի ակտիվ փոխներթափանցումներին, ապա Բաքու-Վրաստան-Տնիսիան նախօտարի, կամ ինչպես ընդունված է ասել «ներկաթե խողովակաշարի» իրականացման գործում պաշտոնական «կնքահոր» դեր են կատարում: Դեռևս 2002 թ. սմպոզիումներին Բաքվի Սննգնչալ տերմինալում նավթատարի բացման հանդիսավոր արարողությանը ԱՄՆ էներգետիկայի քարտուղար Մայնամը Աթրահամը ընթերցեց նախագահ Բուշի ողջույնի խոսքը, որտեղ ասվում էր. «Մենք միշտ նրանք տարածաշրջանային բոլոր պետությունների դաշնակիցը ու այդպիսին կմնանք», իսկ վերջում խորը գոհունակությամբ շնչտվում էր նրկու ամերիկյան նախօային այն ընկերությունների անունները, որոնք իրենց փայաբաժիններով մասնակցում են ծրագրին: Նախագահներ Ալիևը, Օնուարյանան ու Ահմեդ Մեզնը լուս նրախտագիտությամբ ընդունեցին թիւ 1 գերտերության առաջնորդի ջերմ ուղերձը, որտեղ զգացվում էր Բուշ կրտսերին քնորոշ քաղաքական հայտարարությունների համարձակ ու անկաշկանդ ոգին: Ինչևէ, Միացյալ Նահանգների տարածաշրջանային մեկ այլ դաշնակցի Հայաստանի իսպառ բացակայության փաստը այդ խոշորածավալ ու բազ-

մամիլիարդ նախագծում /Ու ոչ միայն այդտեղ, նաև Բարու-
Էրզրում գազանուղին, Ինոզմյթ և այլն/, բնավ որմե դրական
լիցք ու նրանգ չէր հատորդում տարածաշրջանային ինթնգրա-
ցիոն գործընթացին ու փխրուն կայունությանը:

Իհարկն ժամանակին խոսվնց ու քննարկվնց նախնամուղի
հատվածննրից մնկի Հայաստանով անցկացննլու վարկածը,
/հիննականում ամնրիկյան կոնգրնսմննննր Քրոուլին, Փայոնը,
Շիքը և այլն/ սակայն սպարոյուն, դիմադրությունը չախ-
գանց ումնղ էր: Անգամ պարզ հաշվարկը, որը ցույց տվնց ավն-
լի քան 500 միլիոն դոլարի խնայորոյություն ծրագրի սկզբնա-
կան 2.9 միլիարդ նախատնսված ընդհանուր հաշվարկից, բո-
լորովին չգրավնց աշխարհի ումնղննրի ուշադրությունը: Ան-
հախնական է, սակայն փաստ, որ հննց այս նախագծի և
տարածաշրջանում նրա իրականացման քանակցային և
փուլային սղանսվորման գործընթացում, որն ի դնս տննց
քավական նրկար, քացնիքաց անտնսվնց քիզննս գործարքնն-
րի ամննատարրական ու հայտնի օրննքը՝ «առավոլ շահույթ»
գործարքից): Լուում մն նույնիսկ այնպիսի կարնուր հանգա-
մանքի մասին, ինչպիսին է կասպիան նախնահոււմքի մնղ տոն-
նայի շահագործման ու արտահանման դիմաց պահանջվող 6-
ից 7 անգամ ավնլ գումարը: Ուստի, նքն մաքուր շահույթ» չէր
այս քազմամիլիարդ գործարքի գնդխնդիրը, սպա ի՞նչն էր:

Հար ևս նման տննական գործընթացննրը վնրջին տարինն-
րին մնծապնս խորացրին մնր ինչպնս տնտնսական, այնպնս
էլ քաղաքական մնկուսացման վտանգավոր նրնույթը այս
տարածաշրջանում, որն անդառնալի հնտննանքննր կարող է
ունննալ տննաննլի սպագայում:

«Նրկայթն» հաշվարկ

Այսպնս, գաղտնիք չէ, որ 2001-ի սնստմնքնրյան ախարնկ-
չական դնսքնրից հնտո ամնրիկյան դիքորոշումննրն ու առա-
վոլապնս ռնգիոնսլ մոտնցումննրը ավնլի հստակնցվնցին: Հա-
յաստանում դա անսիջապնս արծագանքվնց, նրք հայտնի
դարծավ, որ Ազատության Աջակցության ակտի /FSA/ շրջա-
նակննրում 1992-ին ընդունված թիւ 907 սնկցիան, որն արգն-
լում էր ամնրիկյան կառավարության ֆինանսական օգնութ-
յունը Ադրքնջանին ՀՀ ու ԼՂ շրջափակման համար, Սպիտակ

տան պահանջով, Մենատի կողմից վերանայվեց ու չնդալ հայտարարվեց: Հայաստանը իհարկև դեռևս շրջափակման մեջ է և ոչ միայն Ադրբեջանի, այլ նաև Թուրքիայի կողմից, թե՛ դա ինչ գարհուրելի վնասներ է հասցնում տնտեսությանն ու զարգացման մեր գործընթացներին քննարկման այլ թմնա է: Ամերիկյան ստրատեգիաները գտնում էին, որ Ապրիլի 2005-ից թերակողմնաբար սկսված Աֆղանստանին հարվածներ հասցնելու, սակայն իրականում այդպես չնդալ: Ապրիլի 2005-ից Ռուսիան ընդհանրապես անտեսվեցին այդ պատերազմում, չնայած պաշտոնական Բաքուն սեփական հողի վրա ամերիկյան ռազմածիշներ տնսնելու անակարարների ձգտում էր ցուցաբերում: Այնուամենայնիվ այդ բացը լրացնելու առիթ առաջացավ և ադրբեջանական զինծառայողների մի խումբ նախ ամկնեց Աֆղանստան պատերազմելու Թալիբների մնացորդների և Ալ-կաիդայի ահաբեկիչների դեմ, իսկ հետագայում նաև Իրաք:

Ինչու է դառնանք Բաքու-Ջնիհան նավթամուղին, նրա հանդիսատեք բացմանը՝ նրանց նախագահների մասնակցությամբ և աշխարհի այլ լիդրների ողջույնի ուղերձներով: Թվում էր, թե այդպես էլ պետք է լիներ նրկար մտածելուց ու մանրամասն քննարկելուց հետո որոշեցին ու հանգնեցին վերջնական ձգտողության՝ սկսել նավթամուղի շինարարությունը: Սակայն ողջ այդ գործընթացի ժամկետները, որոնք մեր կարծիքով այնքան էլ պատահական չեն, մտածելու առիթ են տալիս: Նախ նավթամուղի իրականացման մասին /որն ի դեպ տարեկան պետք է տնկափռի ավելի քան 400 միլիոն բարել՝ նավթառումբ՝ սկսեցին խոսել համարյա անմիջապես Մոզի պատերազմից հետո, իսկ այդքան ռժալ շինարարության հիմնարկների մասին հայտարարեցին Իրաքի դեմ հնարավոր մեկ այլ պատերազմի շնիհն: Տպակորությունը այնպիսին էր, սուս այդ ժրագրից համաշխարհային նավթային ականները գերշահույթներ այնքան էլ չեն ակնկալում, քանզի հենց սկզբից բացառատորմն նրմաց դրա շափազանց քաղաքականացված նրանզն ու նպատակայնությունը:

Այսպես, նախագծի իրականացման ընթացքի նրկարատն հիստարկումները մեզ թույլ են տալիս կարծելու արդեն, որ դա մի հիանալի գնոտրատնկական հաշվարկ է, որն աշխատուն-

յու է Մերձավոր Արևմուտքում հնարավոր պատերազմների մի - հաղթանակների, մի անգամ պարտության դնալը, ինչու չէ նաև քաղաքական կորուկ շրջադարձերի ու հնդավիտությունների ուղղորդման անփոխարինելի լծակ: Այսինքն գոյություն ունեն սովորի խոշոր ու թերմուս ավելի ծնայ ակնկալիքներ տարածաշրջանից քան Բարո-Ջնիհանն է, որը կատարում է ընդամենը պահեստային տարբերակի, կամ այլընտրանքի դեր: Եթե կա յուրք վարկած, որ կասպիան շնչի ամխաջրածնային պաշարները պարզապես պատրանք են, ապա ինչու չի կարող պատրանքի տնդավոխման նախագիծը նույնպես պատրանք լինի: Չնայած այսօր այն կասուցման իր ակտիվ ընթացքի մեջ է և շահագրգիռ կողմերը հայտարարել են, թե գործարկվելու է 2005 թուականին, այնուհանդերձ Բարո-Ջնիհանը սովորական "H3" է՝ անձնտեսխելի պահեստային մի տարբերակ և անակրկալ իրավիճակների գործնական խաղաքարտ, որը կփորձեն իրականացնել ծայրահեղ պայմանների դնալը: Ձև կարծում, որ ողջույնի ուղիները հղած ևնդպական լիդերները չէին գիտակցում, որ նավթամուղը նրանք շահագործման չի հանձնվի 2005-ին և նրա 1750 կմ ճանապարհի մոտ նրկու նրբորդը անցնում է Վրաստանի ու Թուրքիայի համարյա անհսկելի տարածքներով:

Բնականաբար այս ֆոնի վրա կանխավ հրատապ է դառնում խիստ կարևոր մի խնդիր, որը կապված է նավթամուղի անվտանգության հետ, այսինքն շահագործման ընթացքում նրա պաշտպանության հետ: Մինչ վերջերս այդ հարցը ընդհանրապես խուսափում էր մեկնաբանել Դևիթ Վուդվարդը, որը համարվում է «Բրիթիշ Պետրոլիում»-ի կողմից նախագծի իրականացման պատասխանատու Աղբյուրանում: Նրան կարելի է հասկանալ, Վուդվարդը ընդամենը խոշոր նավթային ընկերության ներկայացուցիչ է, սակայն հարցը փորձում էին շրջանցել նաև ԱՄՆ ու Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական շատ գործիչներ ու ղեկավարներ: Երբման դրա մասին խոսում էին ամերիկյան որոշ կոնգրեսամեններ ու հազվագյուտ գիտնորականներ: Առավել քան հասկանալի է, որ նավթամուղի ողջ նրկայնքով նրա անվտանգության ապահովման խնդիրը ստանձնելու է Միացյալ Նահանգները, օգտագործելով միգուցն ՆԱՏՕ դաշնային համագործակցության ողջ սպեկտրը: Այ-

սինքն նաև այն հմտակարային ծրագրերը, որոնք վերաբերում են դաշինքի ոչ անդամ պետություններին: Դա լիովին համապատասխանում է Մի Վրաստանի, Մի Ադրբեջանի ստրատեգիական պլաններին, որտեղ հիանալի գիտակցում են, որ «ներկաթմ խողովակաշարի» շինարարության հետ իրականություն է դառնում նաև նրանց ամենաբաղձալի նրագարքը: Վերջապես անհնար դարձավ այլևս լռելը և այդ առումով միանշանակ հայտարարությամբ հանդես եկավ Երոսպայում ԱՄՆ գորախմքի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ գննարալ Չարլզ Ուալդը, որը «American Defense News» հանդեսին տված իր հարցազրույցին նշնց, թմ կառուցվող նավթամուղի ողջ նրկայնքի անվտանգության ապահովման խնդիրը մնծապնս համապատասխանում է ԱՄՆ շահերին տարածաշրջանում և դա կիրականացվի ՆԱՏՕ-ի առաքնությամբ:

Ուստի ինչ վերաբերում է ՆԱՏՕ-ի ներթափանցմանը Հարավային կովկաս, ապա այն տակալին սկսել է փուլ առ փուլ իրականացվել: Վերջին տարիների Վրաստանի ու Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարության, ի դմսս հայր Ալիևի ու Շուարդնաձնի անգիջում մրցակցությանը սիրաշահելու ՆԱՏՕ-ի ղեկավարությանը ու մասնավորապես ամերիկյան պրնգիդենտներին՝ հանդգնելու նրանց ամենակարճ ու անհավանական ժանկնտներին անդամակցելու: այդ դաշինքին, գավմշտալիորնս հիշնցնում էր նրանց նույն մրցակցությունը սովետական ձնժիմի օրոք Անոնիդ Բրնժննիս շողոցորթնելու մնջ: Շատերն են հիշում, որ լնգնդ էր դարձնել այն նրմույթը, թմ նրանցից ով ավմի հաճախ կնշի գլխավոր քարտուղարի անունը իրննց նույթննրում ու կուսակցակրան համագումարննրում: ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու իրննց բուսն ցանկությունննրի մասին տեղին ու անտեղին հայտարարությունննրով, այսօր էլ այդ նրկրննրի ղեկավարննրը քավակրանին անգուսպ մն: Ի ղնպ այդ անգիջում մրցակցությունը դուր էր գալիս սովետական լիդերին և սա էլ առատաձնտրնն շքանշանննր, պաշտոնննր ու ֆոնդնր էր նվիրաբերում, առավմությունը տալով մնկ Շուարդնաձնին, մնկ Ալիևին: Եւ տավարությունն այնպիսին է ասնս վերջին տասնամյակննրի պատմությունը կրկնվում է, սակայն չնչին փոփոխությունննրով ու թմրնս արդի մրցապայքարում Վրաստանը որոշակի առավմությունննր է արձանագրում:

Վաշինգտոնը հիանալի օգտագործեց Պանկիսի կիրճում վրացական քանակի «անհաջող» ու նրկարատն փորձերը պայքարելու չնչն անաբնկիչների ու գրոհայինների դնմ, որոնք սպառնում էին Ռուսաստանի անվտանգությանը և արագ ձեռնամուխ նդավ ապահովելու այդ «անվտանգությունը» սմփական միջոցներով՝ վրաստան մտցնելով քակականին սահմանափակ գորախումբ: Վրաստանում մնծ խանդավառությամբ ընդուննցին այդ լուրը, թն այսուհնտ հակաահաբնկչական գործողություններ իրականացնելու նպատակով, նրանց ռազմութին մարզելու նն ամերիկացի փորձված հրահանգիչները: Ձորախումբը իսկապես մնծ չէ քանակով, սակայն հնտանկարային իր նշանակությամբ չափազանց կարնուր ու խոշոր:

Այլ է Ադրբեջանին հատկացված դերը: Այսունղ մի քիչ անզզույշ վարվնցին, կաարված վնրջին տարիններին Բաքվից հնչող ռազմատննչ հայտարարությունների հնտ, ընդ որում մ'ի ընդդիմադիր, մ'ի իշխանական մակարդակներից: Վնրջինս քավակահին լրջորնն անհանգստացրնց ՆԱՏՕ-ի ստրատնզներին և ամերիկյան քարձրաստիճան զինվորականներին, որոնք անթաքույց չնն ցանկանում մասնակցություն ցուցաբերնլ ազնրա-դարաբաղյան հակամարտության որնէ զինված քախման, առավնլ նս պատնրազմի վնրսկսման քարոզարչավին: Ուստի Ադրբեջանին թույլ տրվնց ՆԱՏՕ-ի հնտ շփվնլու իր ցանկությունները մասնակիորնն «քավարարնլ» Թուրքիայի ակտիվ միջնորդությամբ, սակայն որոշ սահմանափակումներով՝ թնլադրված ՆԱՏՕ-ին Թուրքիայի անդամությամբ:

Այնուհանդնրձ ՆԱՏՕ-ին համառորնն անդամակցնլ ձզտող նրկրներին պարբնրա-քար ցույց նն տալիս իրննց հատկացված տնդն ու դնրը: Դաշինքի նախկին գլխսսղոք քարտուղար Լորդ Ռորնրտստնը աթիթը քաց չէր թողնում կրկնելու, որ դնն մտադիր չնն իրննց շարքերն ընդուննլու Տարավային կովկասի պնտություններից ոչ մնկին, հասկացննլ տադով, որ որոշումններն ընդունվում նն ոչ թն ըստ «ննրկայացվող հայտնրի», այլ թուրոտվին ուրիշ մոտնցումների, ժամկնտների ու ստրատնզիական պլանների հիման վրա:

Ռեալիզմի մեկուսացման փոստեր

Ինչևէ, այլևս անվիճելի է, որ Արաստանի, Ար Աղբյուր-
ջանի արդի քաղաքական դեկլարացիայի գերխնդիրն է՝ *«ժ-
լանքը»* տարածաշրջանում: Վտանգավոր այս նրբույթը, որը
ԱՊՊԻ տարածաշրջանում, ԱՊՊԻ միջազգային ստանդարտում առա-
ջին հերթին ամենաանպատահալի հնարաններով է անդրադա-
նում նախ Հայաստանի վրա և պարզապես էլ թորթորվում է
Թուրքիայի կողմից, օրեցօր ահագնացող սպառնալիք է ողջ
տարածաշրջանում՝ Դամոկլյան սրի պես ճոճվող: Ոչ Վրաս-
տանում, և ոչ էլ Աղբյուրջանում քաղաքական ուժերը չեն կա-
րողանում իրար ներքի համապատասխանաբար Արևելահայ
ու Արևմտահայ Լարաբաղի կորուստների համար: Իշխանության
և քաղաքական բոլոր տեսակի ուժերի փոխադարձ մեղադ-
րանքների հիմնական դրոշմապատճառը պատերազմը տանուլ
տալն է: Աղբյուրջանում մինչ այսօր խիստ ռեժիմի բանտերում
«պատերազմի մեղքերի համար» իրենց պատիժներն են կրում
նախկին նախարարներ, զինվորականներ, դավաճան համար-
վող թախիճների լիդերը և էլի շատ ուրիշներ: Հասարակության
մեջ կան շնորհներ, որոնք Լարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը
տնայում են միմյանց պատերազմի վերականգնման գաղափարի
մեջ: Իրավիճակն այնչի՞ք են գրգռում պետության դեկլարացի-
ոն, մասնավորապես զինվորական վերնախավը: Վերջապես դա
անխափան գործող մի արգումենտ ու պատրվակ է, որը հատ-
րեն շնորհում է հասարակության հիմնական ուշադրությունը
Բաքվի արդի իշխանությունների անհախառնալ կռուվազ-
վածությունից:

*Ընտրությունների «անցկացման» մեթոդներն ու քաղաքա-
կան հնարքներն այդ հարմարանքներում /և ոչ միայն այնտեղ/
ոչ մի լավ բան չեն խոստանում: Աղբյուրջանում բոլոր քաղա-
քական ուժերը տնեղազին սպասում էին 2003-ի աշնան նա-
խազահական ընտրություններին: Այնտեղ իշխանության հա-
մար պայքարն իրոք այնչի՞ք անողորմ ու անզիջում է նդմը և դեռ
իր շարունակությունն է ունենալու: Զ՝ որ Բաքվի «կենտրոնում»
իր ծավալներով անհամեմատ այնչի՞ք խոչըր է քան Հայաստա-
նում ու Վրաստանում միասին վերցրած ու նախ և առաջ մի-
լիարդավոր դոլարների ներդրումներով: Միայն վերջին տարի-
ներին կազմավորված 20-ից այնչի՞ք նավթազագային կոնտր-*

ցիտումների մաքուր բռնության մասը /հարախուսական և նախապահության գույքները պնտական մկամտին/ կազմել են մոտ մեկ ու կես միլիարդից ավելի, որոնք համարյա առանց արգելիքների հոսել են Ալիմի կլանի անդամների գրպանները: Բացի դրանից, գաղտնիք չէ, որ առաջիկա տասնամյակների այդ ծրագրերից ակնկալվում են հարյուր-միլիոնավոր դոլարների նոր գնրչահույթներ: Հիրավի պարզ ու հասկանալի է դառնում, թե որքան մեծ է քաղաքական այլ հարթակների կանգնած մյուս «գիշատիչների»՝ ազնվական անհաշտ ընդդիմության ծարավը, որոնք այսօր մեկուսացված են այդ «կնրամանից»: Դրան ավելացրած ժուանչի հասնելու ձգտումների պրոպագանդան համարյա պնտական մակարդակի հասցված, որը կարող է պայքարի և իշխանություն գտլծելու կարգախոս դառնա:

Ուստի, որքան մեծ է սակը /stake/, այնքան համառ է պայքարը և նույնքան էլ առատ արյունահեղությունը: Իրոք պատկերն առավել անմխիթաբ է դառնում, նրբ տարածաշրջանում սկիզբ առած հնդպիտիությունների շղթայական արձագանքը սկսի գործել: Այս ֆոնի վրա, Բարվում, /ինչպես նաև Երմուսում/ ներքաղաքական իրախճակի կտրուկ խախտումների, կամ լտրվածության աստիճանի ավելացման հետ մեծառնում է առաջին հնրթին Լևոնային Ղարաբաղին և հետո հայաստանին սպառնացող անսիջական վտանգները: Իսկ ազնվական նրկպառակությունները և ներքաղաքական անակնկալ- ները, այդ թուում և Ալիմյան կլանի անսպասմյի հնեացումը կամ նույնիսկ բնական վախճանը, կարող են շնչտակի փոխել տարածաշրջանային գնրքաղաքական փխրուն հավասարակշռությունը:

Խուսափելու համար դեպքերի գարգացման այստնսակ սցենարից մեզ թուում է, որ անհետաձգելի միջոցառումներ պնտք է ձևնարկվմն խաշոր տներությունների, նրոպական կառույցների և որքան գարմանայի է հննց տրանսազգային, նախ-թային հսկանների դնկավարությունների կողմից, որոնք ակտիվորմն գործում են տարածաշրջանում:

Նման հնարավոր գարգացումների ժամանակ չափազանց կարնոր է մեծ տներությունների այսպես կոչված «հատուկ ուշադրությունը», անգամ ձևնարկվող հրատապ միջոցառում-

ննրը, որոնք ամենայն հավանականությանը կորակվեն որպես կուպիտ միջամտություն, սակայն դրանով կանխվում են հետագայի շատ առնչի վտանգավոր ու անլուծելի «գլխացավեր»: Իսկ որպես կանոն նման մրմուրյունները այլևս չեն ննթարկվում հիմնավոր կարգավորման և հեռման քննարկ էլ անդառնալի են: Ինչպես հայտնի է, նման օրինակները աշխարհում բավականին շատ են:

Հարավային կովկասի տարածաշրջանային անվտանգության և կայունության հարցում հմնց հիմա, որքան էլ տարօրինակ թվա, իրենց աննախադեպ դմրն ունն տրանսազգային կորագորացիաները, մասնավորապես էներգետիկ հսկանները: Աշխարհի խոշորագույն այս ընկերությունների մեծ մասը իրենց պնտական ու ազդեցիկ հովանավոր-ննրով արդն շուրջ տաս տարի է ընդգրկված են և ուղղորդում են տարածաշրջանի նավթա-գազային բազմամիլիարդ նախագծերը, որոնց իրականացման, կամ հումքի տնդափոխման համար խնամքով որոնվում են նոր ուղիներ: Ինչպես վերը նշեցինք, թվում է թն, այդ ոլորտում հիմնական նավթատար ու գազատար մրթուղիներն արդն նախանշված են, սակայն չնն բացառվում նամ այլընտրանքայինները, ինչպես պնդում էր ամերիկյան նախկին ադմինիստրացիան: Սակայն արդյունքում, հեռմուղական քաղաքականության «շնորհիվ», մեկուսացվում է բնական ոնտուրսներից գուրկ և արմնը - արմուտքից խորը շրջափակման մնց գտնվող Հայաստանը, որը վնրջին տարիներին միջազգային հանրությանը համատրնն փորձում է ննրքադաքական իրավիճակի կայունացման որոշ նշաններ գուցադրն: Դուրս թողնելով անգամ, ինչպես նշվեց, պահեստային և այլընտրանքային ծրագրերից, մեկուսացվում է փաստորնն տարածաշրջանային նրնք «խաղացողներից» մեկը և գրկվում է ընդհանրապես տարածաշրջանում հետագա որնն հնարավոր «դնրակատարումից»: Այսինքն բացահայտորնն ստնդծվում է որոշակի մի վակումային «որմնախորշ», որն ինչպես հայտնի է ննթակա է հետագա անկանխատննելի վարքի:

Այսպիսով, տնրիստորիայով համմատաքար փորք, սակայն բավականին խոցելի մնր տարածաշրջանում էներգակիրների տնդափոխման հաստատված այս ուղիներն իրենց որջ պարագծով կարող են կատարնը նրկակի դնր՝ կայունաց-

ման գործոնի և ընդհակառակը: Օրինակ վրաց-ազերական փոխհարաբերություններում վերջին տարիներին ամեն ինչ չէ, որ հարթ է մանավանդ կրկնվող ու բնորոշ էջեիկ կոնֆլիկտների հարցում: Այս նրկու հարմուանների միջնու սահմանային գոտիներում, կամ համատնող թնակության շրջաններում պարբերաբար առաջանում են լուրջ խնդիրներ և ներկայացվում են փոխադարձ սուր մնդադրանքներ: Երկու նրկրների քաղաքական ղնկավարությունները քաջ գիտակցում են, որ միմյանց հնտ կապված են խոշոր շահույթներ ակնկալող «մրկաթն խորովակներով», որոնք ստիպմլ են նրանց ստրատնդիական գործղնկներնր կոչվնլ և որն իր հնրթին տանում է դնպի ռազմական սնրտ համագործակցության «աղնղի» նրրորղ գործղկնրոջ Թուրքիայի հնտ: Իսկ սա էլ վնրջ ի վնրջո նրանց առաջնորդում է անմիջապնս ԱՄՆ ու ՆԱՏՕ-ի հնտ քաղճալի համագործակցության: Ջսպվածության այս գործոնների շղթայից Տայաստանղ հնտննողականորնն դուրս է թողնված:

Ղարաթաղյան զինաղաղարից /մայիս 1994 թ./ հնտո, նրք արղնն հանղարտված էին վրաց-արթնազական ու վրաց-օստական հակամարտությունները և հաստատված էր փխրուն կաշունություն, տրանսազգային ընկնրությունների և նրանց սնուցող ֆինանսական խոշոր շրջանակների կողմից տարածաշրջանային նշանակության ծրագրային նախածննտումներից Տայաստանի հնտննողական մնկուսացումղ դիտվում է որպնս հավասարակշռության խախտման վտանգավոր գործղնթաց: Եւ Տայաստանի քաղաքական էլիտայի ու քարճր զինվորականության շրջանակների կողմից ողջ այս համակարգղ պնտր է զնսհատվի որպնս անվտանգության ապագա լուրջ սպառնալիք:

Այս խնդրում Բարվի քաղաքական ղնկավարության, մանավանղ հայր և որղի Ալիևների աննկուն համառությունղ և հորղորնլու ունակություններն իրննց «արտուղներղ» տվնցին: Ուստի առավնլ քան զարմանալի է, որ մնկղ մյուսի նտնից վաշինգտոնից զիջումներ ու արտոնություններ ստանալով, այսօր էլ պաշտոնական Բարուն, իշխող կլանի գլխավորությամբ, հանղգնում է ամնն զնով հանղզնլու նրոտական կառույցներին և վաշինգտոնին Տայաստանին ազրնստր պիտակնլու:

Քաղաքի դիմակայում

Ամբողջ նշված գործոններին յուրաքանչյուրն այսօր արդեն յուրովի է ենթադրուծում ու արձագանքվում հայաստանում և իրենց գարգացման անբարենպաստ ծնունդով անսիջապես պարտադրում է հայաստանի քաղաքական դեմակարողությանը անդրադառնալու սնփական անփտանգության հետագա ամրապնդման խնդիրներին:

Քաղաքային ուժի սի օրոք թուրքական և ազնրական գործոնն ու իրական փտանգները /մինչև ի հարկն 1988 թ./ Մոսկտական հայաստանի բնակչության համար դարձել էին ընդամենը հիշողություն, որին մերթ ընդ մերթ անդրադառնում էին միայն համարձակ հասարակական գործիչները, կամ էլ պատմաբանները: Պետության և ազգային անփտանգության, բանակի ու ռազմավարության, սահմանների պահպանության և նման այլ խնդիրներ Քաղաքային հայաստանի դեմակարողության իրավատության շրջանակներին, ինչպես հայտնի է շատ հետո էին: Պատկերն 90-ականներին լիովին փոխվեց, մեր անկախությունն ու պատմրագր միաժամանակ մուտք գործեցին մեր գիտակցության մեջ: Հրամայականները լիովին այլ կարգի ու ծավալի խնդիրներ առաջ քաշեցին հայաստանի նոր դեմակարողության առջև, որոնց ճիշտ ու հեռանկարային լուծումներինց մեծապես կախված էր հաջորդ սերունդների անփտանգ գոյությունը: Ուստի, այս քաղաքային մեջ առավելապես գնրակայում են ռազմական ուժերի դերն ու նշանակությունը, նրանց գարգացման ապագա կողմնորոշումները:

Իսկ 90-ականների կեսերը նշանակալիցին որպես այսպես կոչված «այսպիսի» շրջան, որի ընթացքում փորձ արվեց ուժ գնահատականներ տալու սնփական հնարավորություններին և պտտնեցիպ հեռանկարներին: Գոյություն ունեցող ԱԳ համագործակցության շարքերը զգալի նվազեցին, սակայն նույն շրջանակներում որդեգրվեցին իրատմական քաղաքականության հիմնադրույթներ և ինթեգրացիոն գործընթացների ձգտումներ: Միաժամանակ իրատմական մտնեցումները րացահայտեցին, որ այդ շրջանակում համագործակցության ամենահեռանկարային մերըր դա ռազմական և ռազմարդունարմրական ոլորտներն են: Եւ դա էլ պատահական չէր՝ ԽՍՀՄ-ից ժառանգություն մնացած միակ քիչ թմ շատ կանո-

նակարգված ու արհեստական գործող համակարգը դա ռազմականն էր: Այն չէր պահանջում խոշոր ծախսեր, պահեմատամասներ, նոր հմտություններ, կամ նոր կադրերի պատրաստում: Եւ ժամանակն էլ չէր սպառում, այն պարտադրում էր իր հրամայականները: Ուստի այլընտրանք չկար: Կար ընդամենը հրադադար մի դրա հետ միասին պատերազմի վերսկսման սպառնալիք, որն էլ պահանջում էր պարզ պրագմատիկ հաշվարկ: Ամրապնդել կոլեկտիվ անվտանգության /1992 թ./ արդեն գոյություն ունեցող պայմանագիրը մի փորձել լիցերի /ՌԴ-ի/ ու անդամ պետությունների հետ ինթեգրման նոր ուղիներ գտնել՝ ամրագրելով նրկկողմանի ու բազմակողմ համաձայնագրերով:

Այս դրույթը իր ռմալ կիրառությունը գտավ հարավկովկասյան տարածաշրջանում շնորհիվ ՀՀ ռազմական ուժերի, որոնք անմիջապես գրավեցին բալանսի այն նժարը, որն ապահովում է արդի կայունությունը որպես հավաստի նրաշխիք:

Հայաստանի անվտանգությանը սպառնող տարածաշրջանային հիմնական ուժերին դիմակայելու քաղաքական ու ռազմավարական ժամանակակից միջոցների կատարելագործումը մեր օրերի պարտադիր հրամայականն է: Այն խթանում է նաև տարածաշրջանում կայունության նրկարատն պահպանմանը մի դա անհերքելի հանգամանք է, որի հետ արդեն հաշվի են նստում շատերը:

Հայաստանը իրավունք չունի տնդի տալու, նա «նահանջի» տնդ չունի:

Երման, մարտ 2004 թ.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 1 քարելը = 159 լիտր նախաձուրքի

THE GENOCIDE ISSUE AS A FACTOR
OF ARMENIA'S FOREIGN POLICY

Among the issues on the Armenian foreign policy agenda, perhaps the problem of the recognition of the fact of the Genocide and its condemnation is in many respects the most significant one. It is the predominant item on the addenda of the bilateral relations between Armenia and Turkey. Genocide issue also has a serious domestic political and all-national meaning (in terms of functioning of the whole Diaspora-Homeland system), as well as an important foreign political resonance. Unfortunately, not everybody realizes in Armenia that, which merits an attempt to review how this issue is being projected on the foreign political priorities of Armenia.

*Armenian-Turkish Interstate Relations:
Theoretical Introduction*

In real life, the relations between Armenia and Turkey exist that is the two neighboring countries recognize each other's existence, from time to time official representatives of different levels have contacts, as well as negotiations are held. However, they have not been legally registered so far from the view point of the international law, so, no diplomatic relations have been established, that is strictly speaking, they are not likely to exist in the system of the modern international bilateral relations. One of the parties, Turkey, refuses from establishing diplomatic ties explaining it by several preliminary conditions. It one-sidedly locked mutual border, as well as has introduced a special visa regime toughening it time from time, allowing some indulgence depending on the results of discussion of the problem of the Armenian Genocide by the parliaments of the third countries.

Even through a short description of the state of the Armenian-Turkish interstate relations, their indisputable "value" as an object of a case study from the points of view different approaches of theory of international relations becomes obvious.

Thus, the Armenian-Turkish relations could serve as one of the main cases used for theoretical generalization when studying the ways and means of *nonconventional diplomacy* or, speaking specifically, as a research of bilateral relations between the states in case of absence of diplomatic relations. However, researchers ignore the experience of the Armenian-Turkish relation. For example, *Barridge*, which initiated the research in the sphere, did not mention the experience of the Armenian-Turkish relations¹. The whole concept and the structure of his book bases on a possibility that states can have no diplomatic relations as a result of not recognizing each other or breaking their diplomatic relations. Hereby, it puts the recognition of a new state and the establishment of diplomatic relations in a direct dependence on each other. As a result, he factually rules out such a case when establishment of diplomatic relations are rejected during official recognition of a new state i.e. the very *operational code*² elaborated by the Turkey in respect to Armenia yet in 1991 and preserved by it up to now. Hereby, the field of the author's analysis is reducing to consideration of only two cases: nonrecognition of a state and breach of diplomatic relations.

Meanwhile, the case of Armenian-Turkish interstate relations has some principal differences from those that proved to be in the focus of *Barridge's* attention. In particular, choosing such a policy, a state not only gets a considerable strategic advantage to *the new state* putting the establishment of diplomatic relations in dependence on the fulfillment of some preliminary conditions, but also, officially recognizes the existence of that new state, by this preserving for itself a possibility of establishing nonconventional contacts at different levels, including the highest one, and using them to exert pressure on the state. In case of nonrecognition of the new state, the channels of nonconventional contacts would be considerably blocked, which would decrease the possibility of a diplomatic maneuvering and, at least, of the pressure on it.

On the other hand, the officially recognized new state, which had no diplomatic relations, proves to be in more severe difficulties, than if the diplomatic ties were established unilaterally and only then were broken. Suffering rather a clear lack of

experienced diplomats, such a state also loses an opportunity of collecting information through ambassadors and consuls, as well as of their society through establishing contacts with representatives of different sections.

All this leads to the fact that in case of supporting nonconventional diplomatic relations, this state has to operate *blindly*, which even more weakens its positions in disputes with the opponent party, which is always presented as a stronger and full-fledged country.

We drew the above dotted paradigm of relations on the basis of generalization of the experience of the relations between Turkey and Armenia. It has no analogues in the modern practice of diplomatic relations. Turkey refused from establishing diplomatic relations with Armenia from the very beginning, explaining their establishment by a number of preliminary conditions referring other points of the agenda in the two countries' relations, wherein he failed to achieve Armenia's compromises satisfying its demands. Such an approach of the Turkish party was based on an assumption that Armenia is interested in the establishment of diplomatic relations more than Turkey, as it is a "new state" in conditions of an armed conflict with Azerbaijan, it has no outlet to the sea and suffers considerable economic difficulties. Thus, one can state that Turkey, factually, used its possible agreement to establish diplomatic ties with Armenia as a *means of influence*, in sense frequently used by *Davis*³.

However, about 15 years have passed, but no diplomatic relations have been established between Turkey and Armenia so far. It means that they still have considerable discrepancies, and Turkey did not manage to achieve any tangible concessions from Armenia i.e. the first one failed to spread its influence on the last one.

In the broad sense, Turkey-Armenia relations are of a definite interest from the point of view of further development of a theory of bilateral interstate relations, which based on *realistic* approach to the international relations. This viewpoint proved to be on the periphery of researchers' interest in conditions of the recent

strengthening of the influence of neo-liberal and mondial theories. Meanwhile, the analysis of the Armenian-Turkish relations in the context of such a fundamental concept of this theory as the *balance of power* could contribute to its further development.

Here is a specific example: during the last years a number of researchers have arrived to a conclusion that in our days *agenda* of both bilateral and multilateral international relations has become of a great importance in the diplomatic practice. Hence, they point out the necessity for its detailed consideration⁴.

However, specific methods of agenda's formation remain not enough researched. The experience of the Armenian-Turkish relations provides us with an interesting material for analysis this time as well. Thus, it turns out that even before the collapse of the USSR and the establishment of the independent Armenian state, the sides entered the struggle for formation of agenda of bilateral interstate relations, with the visit of Turkish Ambassador to Moscow *Volkan Vural* to Yerevan in the April of 1991 being an evidence of it. During his negotiations with the Armenia leadership became evident, that the sides had different approaches to the agenda's formation. If the Armenian party aspired for concentrating the agenda of bilateral relations on the economic issues, Vural was interested, first of all, in the issues of the Armenian Genocide and the Armenian-Turkish boundary, as well as the problem of the Karabakh conflict's settlement and only then in trade and economic issues.

During and after negotiations, Turkey managed to force its interpretation of the agenda. Later, when recognizing Armenia's independence at the end of 1991, Turkey refused from establishing diplomatic ties with it, a new point on establishment of diplomatic relations was added into the agenda.

In 1992-1993 in the hierarchy of the agenda's points, such changes were made, again under the pressure of Turkey, which moved the problem of the Karabakh conflict's settlement to the first place. The struggle for the agenda was completed in 1993 by the victory of Turkish side, when it finally closed its boundary with Armenia after Azerbaijan's losing Kelbajar. Hereby, Turkey made Armenia to agree with a replacement of the trade-and-

economic points of the agenda with an issue of opening the Turkish-Armenian boundary. During the following years up to now, the agenda of the Armenian-Turkish relations underwent no tangible changes, just the new leadership in Armenia, that came to power in 1998, focused on the problem of the Armenian Genocide's recognition, achieving changes in the hierarchy of the points in the agenda.

The above-described struggle for the agenda of the Armenian-Turkish relations casts no doubts on the fact that it is rather an interesting case from the viewpoint of more detailed examination of the problem of formation of the agenda of the bilateral interstate relations. In particular, Turkey's aspiration for controlling over formation of the agenda in the inter-state relations with Armenia testifies to its intention to expand its "power domain" by including in it the agenda as well. Such an interpretation of Turkey's policy bases on *Rothgeb's* determination of a state's power as an ability to control over others⁵.

At the same time, the changes in the hierarchy of the agenda's issues in 1998 caused by changes in Armenia's policy in the issues of recognition of the fact of the Armenian Genocide shows that a weaker country, in the given case it is Armenia, also has an opportunity not only to counteract a stronger country and ignore its demands, but also to achieve a definite advantage in the diplomatic counteraction, especially, when it refers the issues rooted in the historical memory. A group of American specialists studying prerequisites and conditions of succeeding through bellicose threats mainly has arrived to a similar conclusion⁶.

Consideration of the Armenian-Turkish relations seems to be more prospective from the point of view of an approach proposed by *Keohane* and *Nye* according to which the source of power and influence in the relations of states is in their tangible asymmetrical interdependence⁷. Operating with the concept of *vulnerability*, they show that it can be used to carry out a policy of pressure with the object of expanding the *sphere of influence*.

The aforementioned operational code of Turkey's policy towards Armenia is fully within the frames of this concept. The same authors point out that such a policy is connected with the

risk of provoking return measures, which in their opinion, are often of military nature⁸.

However, the experience of the Armenian-Turkish relations showed that the response can be different: a use of a definite political problem (in the given case it refers the genocide's recognition) by a weaker country (Armenia) as a counterbalance to the policy of using vulnerability carried out by an economically stronger country with a higher fighting capability (Turkey). Thus, it is evident that Armenia carries out a peculiar policy of balance of power.

For conclusion, here is a short interpretation of the Armenia-Turkish relations through using the above developments in the theory of international relations. They are characterized as "non-conventional", and determination of the agenda of interstate relations is for great importance for them. The "operational code" elaborated by the diplomacy of Turkey towards Armenia, which is characterized by the use of several non-traditional methods of coercion, was crucial for formation of such a paradigm of relations.

On the other hand, Armenia does not yield to the pressure and ignores Turkey's demands.

Thus, on the whole, Turkey's position can be interpreted with the use of conceptual system of "offensive realism", Armenia's one with the use of "defensive realism"⁹.

According to an approximate assessment of *Holsti*, over 90% of interstate relations base on the policy of a *simple persuasion* and not *coercion*¹⁰. Thus, the Armenian-Turkish inter-state relations of the last ten years refer to the type of relations, which makes up less than 10% of the modern international traffic. It is for this reason that their experience and further generalization can contribute to determination of several concepts and notions applied by representatives of the realistic school of international relations today.

*The Genocide Factor as an Item on
the Agenda of Armenian Foreign Policy*

The Genocide affirmation issue is the only vector of

Armenia's foreign policy, which reaches far beyond the regional context and enters modern global politics. The fact that in the past several decades this issue has been widely debated in political and public circles of many countries, including world powers, as well as sudden interest towards that issue by the European Union, go to show our point.

In the past decade, global political processes have been aiming noticeably at strengthening their moral component, as manifested by the growing attention to issues, falling under the category of protection of human rights. In this context, Armenia's policy of promoting the universal recognition of the Genocide and its condemnation as a crime of sweeping and massive violation of the fundamental right to live of the whole nation, takes the central stage of significance.

Another distinctive feature of the Genocide affirmation is that the intensity level of its foreign political manifestation can basically be only set by Armenia's authorities. Here again a fact confirming our idiom is quite evident: perhaps the only adjustment the new Armenian leadership made to the foreign policy agenda upon coming to power in 1998 was the official acknowledgment of the Genocide factor as a priority issue.

This is where the principle difference between the Genocide issue and the resolution of the Karabakh conflict being discussed within the OSCE Minsk Group where initiative belongs to Co-Chairs, becomes most evident. At the same time, the Karabakh problem is viewed in the context of regional realities by both the parties concerned and the observers alike. Recently, another attribute setting these two issues apart has emerged. On the Karabakh issue, Armenia has more often than not found herself rebutting various accusations by the Azerbaijani side, while on the Genocide recognition front Armenia has adopted a pro-active policy and has put forward claims on her own.

An important characteristic of the recognition issue as a foreign policy factor is the striking contradiction between its core content and its perception by some of our neighbors, chiefly Turkey and Azerbaijan. In effect, this issue is one of the foreign policy problems that are charged with a high degree of moral

humanity. Armenia, as a state established by the nation victimized by genocide right after its unacknowledged and unpunished occurrence, now includes on its foreign policy agenda the question this gravest crime under the international law be affirmed and condemned by the genocide perpetrator's successor-state, as well as and by the international community.

The above-mentioned states, and primarily of course, Turkey, however, are trying, firstly, to downgrade the problem to a level of bilateral relations, and secondly, to falsify the very essence of that policy by portraying it as conspiracy built on hatred, confrontation, even hostility. At the same time, Turkey has actively been taking steps, increasingly reminiscent of a full-scale diplomatic offensive, aimed at inflicting her point of view on the international community.

The above-mentioned features of the Genocide factor point to the uniqueness of its nature, thus justifying the vitality of its multilevel study.

*The Genocide Factor in Foreign Policy of Armenia:
a Diachronistic Analysis*

After passing through several stages, the issue of recognition and condemnation of the Genocide, as a key all-Armenian issue, initially concerning mainly the Diaspora and subsequently being embraced (of course, within the limits set by the authorities) by Soviet Armenia as well; and a public and political discourse of the past four decades, has been crystallized into a factor of the foreign policy of the Republic of Armenia. Let us discuss them all in brief.

In the period, immediately preceding the declaration of independence, two approaches were outlined. The Armenian National Movement (ANM), that headed the national democratic liberation movement in Armenia, had in their platform the point calling for struggle for the recognition and condemnation of the Genocide. However, at the same time, it made an attempt at revising postulates traditional of Armenian public and political school of thought, by introducing the idea of the genocide issue not standing in the way of normalizing the Armenian-Turkish

relations. The majority of the remaining political forces centered around Armenian Revolutionary Federation Party (the Dashnaktsutyun) advocated the "traditional" approach, which hinged the establishment of normal relations with Turkey upon her affirmation of the Genocide. Both camps considered that issue in the context of the bilateral Armenian-Turkish relations.

After coming to power in 1990, the ANM had to compromise and agreed to incorporate that issue into the Declaration of Independence (1990), thus booking a spot for it on the Armenian foreign policy agenda. Afterwards, however, the Party tried to ignore the issue by giving it a status secondary to the issue of normalizing relations with Turkey. This policy was then voiced through the concept of Armenia's readiness to establish normal relations with Turkey without any preconditions.

In its turn Turkey, which recognized the Republic of Armenia's independence as early as December 1991, had refused to establish diplomatic relations with her until a number of preconditions has been met. In so doing, in its attitude towards the young state Turkey has chosen a rare *operational code* for modern international relations, where severance of existing diplomatic relations or refusal to recognize a newly-established state are more common practices for similar situations. The choice of that operational code can be attributed to Turkey's desire to achieve a strategic upper hand in her relations with Armenia, compelling the latter, which had aspired to normalize her relations with the neighbor, to accept *nonconventional* relations with Turkey.

The lack of a diplomatic representation and the resulting narrowing of reliable channels of information on the political life of the Turkish state had further weakened the positions of young Armenian diplomacy.

In general, Turkey's policy towards Armenia from the very beginning can be described as a policy of *coercion*. That policy is being articulated with particular clarity in Turkey's tendency to impose her own issues on discussion agenda with Armenia.

The shaping of that agenda began as early as in 1991 and already by the mid 1990s it has been fully formulated, whereby Turkey tried to compel Armenia to:

- Relinquish its policy of pressing for the affirmation of the Genocide;
- Officially recognize the inviolability of the Armenian-Turkish borders border, as established by the 1921 Kars Treaty;
- Make unilateral concessions to Azerbaijan in the Karabakh settlement.

The Armenian side was interested in developing trade and economic relations with Turkey as well as using its communications. Later on, after Turkey closed its land border with Armenia in 1993, a new item had been added to the agenda: the conditions of opening of the border. From 1991-1997, Turkey exerted a firm diplomatic pressure on Armenia, trying to get concessions across the entire range of the above-mentioned issues. Twice, in 1992 and 1993, Turkey even threatened to use military force, moving troops closer to the Armenian border.

In these conditions, Armenia chose defensive tactics, and attempted to distance itself from the Genocide recognition policy by conceding the leadership on that issue to the Diaspora. Official Yerevan's drive to dissociate from that issue was so resolute that the then Armenia's Foreign Affairs Minister had to resign after making unauthorized remarks on the Genocide in a 1992 statement.

After coming to power in 1998, the new leadership of the country amended the foreign policy agenda by placing the abovementioned problem on top of the state's most important issues. Meanwhile, the formula designed by the past leadership, according to which the Genocide recognition issue should not impede the establishment of normal relations between Armenia and Turkey, remained intact. So here we have a unique fusion of the traditional approach with that of the ANM.

Initially, after the indicated above amendments had been made, the issue was largely viewed by Armenia within the framework of Armenian-Turkish relations, and in the context of strengthening ties with the Diaspora. Later on, though, set off

primarily by the increased efforts to have the issue placed on the agendas of the US Congress and the French Parliament in 2000, a tendency to view it in a larger context of the expansion of Armenian's relations with the West has emerged.

*The Genocide in Armenian Foreign Policy:
a Synchronistic Analysis*

How does the Genocide factor really come across in the diplomatic activity of the Ministry of Foreign Affairs of Armenia? We suggest several analysis levels.

1. Bilateral relations

In Armenian-Turkish relations, the problem of the recognition of the Genocide and the whole set of associated issues have not yet been seriously discussed by the two sides. This stems from the policy of a total denial of the very fact of the Genocide, traditionally employed by Turkish authorities until recently, when Turkey has put forward an idea of discussing the issue by historians from both countries, being fully aware that this proposal, which transforms a political problem into a historical debate, would be unacceptable for Armenia. As expected, Armenia immediately rejected that suggestion, in her turn advising the Turkish leadership to expand their familiarity with the available scientific and historical materials.

In the situation where no direct contacts with Turkey on this issue exist, in addition to the obvious objective set forth by Armenian leadership the affirmation of the Genocide and its condemnation by Turkey - Genocide factor in the Armenian foreign policy, acquires additional functions of a containment instrument for Turkey's policy of coercion against Armenia.

Actually, we have the following picture of diplomatic interactions between the sides. Turkey, which seeks concessions from Armenia on a number of issues, using the latter's unfavorable geographic location to its advantage, is exerting pressure on her, and as it was noted above, puts forward preconditions for establishing diplomatic relations, opening land border, and developing normal trade and economic contacts with Armenia.

In contrast to the Turkish approach, Armenia proposes two fundamental principles underlying the concept of her relations with Turkey: the establishment of normal relations without preconditions, and Turkey's readiness to discuss all disputable issues, including those set forward by Turkey as preconditions.

A conflict between the operational codes of the two approaches to bilateral relations is apparent. In this situation, the Genocide factor becomes especially important for Armenia, as the only sphere allowing for more independent and flexible policy towards Turkey and counterbalance to the Turkish policy of coercion against Armenia. The previous Armenian leadership had demonstrated this approach, which, however, was overall unsuccessful, because it was based on a "defensive" operational code.

The incumbent authorities have apparently built on the negative experience of their predecessors, which is why on this issue they have chosen an "offensive" operation code. Thus Armenia's options for resisting and confronting the Turkish coercion policy have increased, make it possible to neutralize their negative diplomatic consequences. Armenia's strong rebuttal to the Turkish proposal to downgrade the issue of the Genocide recognition from the political domain to academia discussions was only be possible because of the "offensive" operational code, which just proves our point.

2. Regional policy

The conflicts in the South Caucasus and the virtual nonexistence of regional integration are making increasingly obvious that the regional states will intensify their competition for a more respectable position in the hierarchy of the global political process. Each has two distinct types of "trump cards" - the virtual image projected by the country, and the real one based on the actual development progress or availability of resources. Georgia has successfully been exploiting their image of a catalyst for the second wave of democratic revolutions in post-Soviet area. Azerbaijan in lieu of any discernible progress in democratization of its society relies heavily on the oil factor. With democratization

process currently in the pause mode in Armenia and no resources to speak of, the Genocide factor lends itself perfectly to serve as an "image trump card" of a country, seeking affirmation and condemnation of the grave crime of genocide, which had in the past been ignored by the world. Although this image is certainly not as powerful as the Georgian projection, it nonetheless is strong enough to be included in the modern global political process, albeit not as a mainstay.

3. "Big policy"

In 1987, the European Parliament passed the resolution on the "Political Solution to the Armenian Issue," in which the tragic events of 1915-1917 on the territory of the Ottoman Empire, which targeted the Armenian population, are qualified as genocide, as prescribed by the UN Convention on the "Prevention and Punishment of the Crime of Genocide." The same Resolution call upon the European Council to exert pressure on the Turkish Government in order for it to recognize the Genocide. The process of placing of the genocide issue on the agenda of the "big European policy" has clearly begun. Since the 1990s, a similar process has been noticeable in the United States.

Therefore, the leadership of the newly independent Republic of Armenia has from the very beginning had an opportunity to extend the Genocide factor beyond the frameworks of the bilateral Armenian-Turkish relations and apply it to Armenia's relationship with the West, thus trying to acquire an instrument against the coercion policy exercised by Turkey towards Armenia. However, since the then Armenian leadership had chosen the "defensive" operational code in relations with Turkey, they preferred not to do it.

Armenia's joining the campaign for the international recognition of the genocide in 2000 has given it a new momentum by having it integrated in global processes. Having thus adopted the "active" operational code, our state has at the same time strengthened its position vis-à-vis Turkey.

In 2004, the above process was given new dimensions when the public opinion of the EU countries, as voiced by influential intellectuals, began actively demanding from Turkey, which seeks

membership in the EU, to condemn the dark pages of its history, while leaders of the EU countries started raising this issue in bilateral negotiations with the Turks.

On the whole, one can say that the internationalization of the Genocide factor is being accomplished on two levels. In the realm of Realpolitik, it is being used by influential political circles in Europe and the United States for their own gain – as an additional vehicle to put pressure on Turkey. At the same time, it has already been adopted by global discourse on the problems of genocide and other crimes against humanity.

Armenia's interaction with European countries and the U.S. on the level of Realpolitik strengthens its overall position in the world and, particularly, its relations with Turkey. The active participation in the above discourse enhances Armenia's authority in the world.

4. Geostrategic aspect

The Genocide factor has also been influencing the choice of a geostrategic direction in which Armenia will develop. On the regional level, two out of its four neighbors - Turkey and Azerbaijan - have aggressively resisted the affirmation of the Genocide, and two others, Iran and Georgia, have been manifestly indifferent.

In the recent period, Russia's political circles and the public alike have also displayed indifference. However, it is Russia that has been traditionally perceived by Armenians as one of the most consistent allies on this issue. Russia's recent inclination to establish closer relations with Turkey, as well as general weakening of its positions in the world, seem to dash all hopes that Russia would assist in this matter which had remained some of the Armenian political elite.

In fact, Armenia today can realistically expect support in having the genocide recognized and condemned only from the European Union and the United States, and count on them to keep pressuring Turkey on that issue. This situation is an additional geostrategic factor contributing to the movement of Armenia toward the West.

Perspectives

Operational code, adopted by the incumbent Armenian authorities in regard of Turkey, assumes that there will be no unilateral concessions on such a key and wide-scale pan-Armenian issue, as the Genocide affirmation. Following its introduction into the agenda of the Armenian policy on Turkey, the room for maneuvering for the Armenian side seems to have shrunk quite considerably. On the other hand, the establishment of an appropriate interaction modus with the Western politics and global political processes makes Armenia's position in its bilateral relations with Turkey more sustainable. For that reason it appears that the path towards further integration with the West can uncover additional resources required to successfully counter the coercion policy of Turkey.

The official recognition and condemnation of the fact of the genocide by Turkey would be the ultimate justification of this operational code. After the affirmation has been achieved, this question could be moved from the political realm to the domain of international law thus preparing ground for raising legal issues of retributions for the crime of genocide against the Armenian people the crime, perpetrated by the Ottoman Empire, the successor of which is the present Turkish Republic.

ANNOTATIONS

1. G. R. Berridge, *Talking to the Enemy: How States without 'Diplomatic Relations' Communicate*. New York: St. Martin's Press, 1994.
2. On concept of "operational code" see: A. George, *The «Operational Codes»: A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making*. In: *International Studies Quarterly*, 1969, 13, p. 190-222
3. James W. Davis, Jr., *Threats and Promises: The Pursuit of International Influence*. Baltimore and London, 2000, p. 10-25.
4. See, for instance, the following works: Robert O. Keohane and Joseph S. Nye, *Complex Interdependence and the Role of Force*. – In: *International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues*. Fifth Edition. Edited by: Robert J. Art, Robert Servis, New York, 2000, p. 241-

242; as well as: *Chris Brown, Understanding International Relations.* New York, 1997, p. 228-230.

5. *John M. Rothgeb, Jr., Defining Power: Influence and Force in the Contemporary International System.* New York, 1991, p. 27-36.

6. *Peter Karsten, Peter D. Howell, and A. F. Allen, Military Threats: A Systematic Historical Analysis of the Determinants of Success.* Westport, Connecticut, 1984.

7. *Robert O. Keohane, Joseph S. Nye, Power and Interdependence.* Third Edition. New York: Longman, p. 9-17.

8. *Ibid.*, p. 14

9. See on this types of realism: *Benjamin Frankel, Restating the Realist Case: An Introduction.* – In: *Realism: Restatements and Renewal.* Edited by *Benjamin Frankel.* London-Portland: Frank Cass, p. XV-XXIII.

10. *K. J. Holsti, International Politics: A Framework for Analysis.* Sixth Edition, Englewood Cliffs, 1992, p. 126.

**Համառոտ տեղեկություններ
հեղինակների մասին**

Արտակ Շաքարյան

ՀՀ ԳԱԱ Արևմտագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող

Արտաշես Շահնազարյան

Պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների հանդեսի պատասխանատու քարտուղար

Ռուբեն Սաֆրաստյան

Պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Արևմտագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի վարիչ

Ռեմ Ղազանյան

Դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Արևմտագիտության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, Վ.Քրյուսովի անվան Երևանի պետական լեզվաբանական համալսարանի դասախոս

Սմբատ Ազնաուրյան

ՌԴ Դաշնային ժողովի Դաշնային կորիդրի Միջազգային գործերով հանձնաժողովի նախագահի տնօրենի առաջին օգնական, ՌԴ ԱԳՆ Դիվանագիտական ակադեմիայի հայցորդ

Դիանա Գրիգորյան

Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարանի հայցորդ

Նիկոլայ Հովհաննիսյան

Պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ Արևմտագիտության ինստիտուտի տնօրեն

Արամ Հարությունյան

ԵՊՀ դասախոս, քաղաքական վերլուծաբան

[40099]

Տպագրված է «Լուսարաց հրատարակչատան»
տպարանում

Պուշկինի 46

Հեռ.՝ (37410) 53 96 47, (37491) 42 51 63

E-mail: lusabats_2002@yahoo.com, lusabats@mail.ru

Տպաքանակը 300 օրինակ

ՀԱՆ Հիմնարար Ախ. Արար.

220090470